

STIPE UGARKOVIĆ

*Zapisi
ilegalca*

STIPE UGARKOVIĆ

ZAPISI ILEGALCA

NAKLADNO PODUZEĆE »GLAS RADA«

ZAGREB 1953

U ovoj knjižici iznosim sjećanja i dojmove iz onih dana, koji su neposredno prethodili herojskoj Narodnoj revoluciji. Upravo to vrijeme poklapa se nekako s mojim dolaskom i odlaskom iz Zagreba, to jest s početkom mojeg intenzivnijeg rada u Partijskoj organizaciji i ilegalnoj štampi, koje su bile najsnažnije poluge pokreta narodnih masa.

U to sam vrijeme upoznao nove drugove, bio sam im pomoćnik, kasnije sam radio samostalno na ostvarenju zadataka Komunističke Partije. Taj naš rad bio je ona grmljavina iz podzemlja, koja je poput nevidljive snage prijetila krvavom režimu. Za sve nas to su bili dani ljepši od najljepših, o kojima smo ikada u životu mogli sanjati; bili su ispunjeni velikim radom. I čitav naš život dobio je tada novi sadržaj, novi smisao, novi cilj.

I nemam drugih pretenzija, nego da ga opišem jednostavno, kao što sam ga osjetio i doživio.

PUT U NEIZWESNOST

Sjedim u polupraznom vagonu III. razreda. . . Noć je. U zavojima kotači taru o tračnice i škripe, a kroz prozorska se stakla uvlače ledene mjesečeve zrake i putuju preko rijetkih polusnenih putnika, dok se ponovo ne izvuku, da bi začas zavirile na oknima s druge strane vagona. Ovo iznenađivanje čas slijeva, čas zdesna, mami pogled na zimsku krajinu zaogrnutu u debeli zimski pokrivač. Izmjenjuju se goli alpski masivi s pejzažima crnogorice.

Vagon je ugrijan. Putnici su svukli svoje jeftine zimske kapute i spavaju, naslonjeni na njih. Objesio sam hubertus na vješalicu do prozora. Naslonio sam glavu na nj i promatram, kako mjesec svjetluca po zamrznutom snijegu na stijenama.

U smeđe bojadisanom vagonu je prijatno. Ali kloparanje kotača podsjeća me na moja česta putovanja u neizvjesnost... koji puta sam bio sam, a koji puta u pratnji, kao i ovom prilikom. Do mene sjedi moj pratilac, koji će već izjutra, vrativši se u Kranj, stajati pred šefom policije i ukočeno i servilno, kao čovjek koji je — svijestan povjerenja i zadatka, što ga je dobio i izvršio — raportirati:

— Stipe Ugarković je ispraćen preko granice banovine.

Sjeo je na klupu između mene i vratiju, da mu kojim slučajem ne umaknem u ovaj divlji kraj, što mi toliko privlači pogled. Naprezao se, da ga u ugodnoj vagonskoj toplini ne prevari san. Nekoliko puta trgnuo je uvis glavu, koja je klonula, tonući u san, a pritom kao da je svaki puta upozoravao sama sebe: »Bolje ti je probdjeti noć u toplom nego trčati u mraku po dubokom snijegu.« I postaje oprezniji. Na svaki moj pokret pogledava me iskosa i u mraku mu sijevne bjeločnica. Izmaram mu sumnjičavost, zagledajući se čas lijevo čas desno kroz okno na krajinu, koja se mijenja.

Moji se pokreti ponavljaju. No on ni na čas ne sustaje, proučava svaku moju kretnju, prati svaki moj pokret kao kobac. Tračci mjesečine prelijeću sve rjeđe preko željezničkih i drvenih predmeta u odjeljku; mjesec se spušta za brda. Klopavanje i huka čelika na tračnicama uvlače se sve dublje u mračne i uske klance, kojima krivuda vlak. U naš vagon, gdje žmirkica škiljavo svijetlo, natiskuje se tama kotline.

Smirujem se, tonem u vlastita razmatranja. Iz dosadašnjih iskustava gradim perspektivu, koja nije nimalo svjetlija od sumračja u ovom odjeljku.

Čovjek se s vremenom priuči da putuje sa sprovodnicima. Njihovo društvo nije ugodno, ali eto postaje nužnost. Biti istjeran i sproveden bila je u mom selu najveća sramota. Moja je mati često o tome govorila, ali siguran sam, da me se sada ne bi stidjela. Prošlo je već mnogo godina, otkako sam otišao od kuće, ali sjećam se njezinih razgovora s ocem, kad bi on pripovijedao o komuni, borcima za socijalizam i postupcima s njima. Teško je bilo majku razuvjeriti, da komunisti nisu »zli ljudi«. Ali kad je vidjela, da zakon progoni one, koji su bili poznati kao poštene, pravedni i dobri, promijenila je mišljenje. Spoznala je brzo, da najbolje prolaze zagonetni i zli ljudi, a najgore život bremeni one tihe i mučaljive, koji se u čitavoj toj životnoj strci i zbrci javljaju i nestaju gotovo poput prividenja. I ona se često zauzimala za takve tihe i radine. Da, ona bi sada dobro razumjela i moju borbu. Uvjeren sam, da me vidi, da bi bila ponosna.

Čudne mi se to misli javljaju upravo sada, kad ne znam što ću sutra? Hoću li pronaći drugove, koji bi mi mogli pomoći u prvo vrijeme da osiguram sebi krov nad glavom i zaradu? Jesu li slobodni ili čuče u buharama, da bi bio sigurniji život trule kraljevine? Ovi rijetki suputnici izderanih kaputa i žuljavih ruku, što su nakon ulaska u vagon odmah usnuli kao zaklani, svi će oni stići u kako-tako zagrijanu prostoriju, dočekat će ih žena, djeca, rodbina, popit će toplu domaću kavu ili čaj, ali bit će dočekani. Lijep je običaj gostoprimstva u našem narodu prema putnicima, no tko će nepoznata primiti, pogostiti ga, smjestiti i uposliti? Nezaposlenost i kriza svi češće obilaze upravo takve, kod kojih se i nepoznat mogao uteći. A kako će ti takvi pomoći da nađeš kakvo zaposlenje, kad ga ni sami nemaju?

Želim otkloniti te misli, jer bit će i za njih dosta prilike, no one se uvlače i u ono, na što se prisiljavam da razmišljam. Možda ih izaziva monotono klopavanje kotača, koji preskaču veće razmake među rashlađenim šinama. Uvijek, kad sam osluškivao te jednolične udare željeznice u vožnji, bio sam primoran da se prepustam slutnjama o neizvjesnosti, jer ti su udari bili redovito u mom životu onaj ritmički znak u međučinu između nečeg, što je dovršeno i nečeg neodređenog, što treba započeti.

Mali su životi poput onih sitnih zvijezda, što trepere nad vrhuncima planina, koje su se sastavile u dugi lanac uz prugu, kojom jurimo nizinom. I ono, što u tom kratkom vijeku pojedinac učini, sve je to neznatno i maleno. Evo tisuće zvijezda, tisuće malih svijetala, a mrak je. Zar nije snaga u masi, kao što je svjetlost u suncu? Tisuće istinoljubivih i pravednih ne će okrenuti svijet. Nas nema mnogo, a zemlja je velika. I krije se iskrice pobuna na pojedinim radilištima, ali tek što se jave, već se i gase. Hoće li te iskre upaliti ovaj život, izazvati požar?

Da, tu su još svježiji događaji Španije. I tamo je već život bio nepodnošljiv — i iskrilo je i upalilo se, ali nije izgorjelo. Koliko uloženog napora — a uzalud, koliko bezimenih žrtava — uzalud, koliko nada — uzalud. Može li vjera toliko zaslijepi čovjeka, da potpuno izgubi razum. Smije li čovjek, koji je svijestan svojih zadataka prema Partiji i dužnosti prema društvu, dopuštati sebi da se izživljava u ličnim uzbuđenjima? A nije li sve to zapravo tako?! Zar vjera može opravdati neuspjeh? Što je bolje: pokušati i ne uspjeti ili prekrstiti ruke?

Kolika pitanja pritisnu čovjeka zbog sumnja u vlastitu vrijednost. Ne dopuštam sebi ni pomisao na to, da je čitav taj vrtlog sumnja nastao iz osjećanja stida i potištenosti, iz malograđanskih shvaćanja. Sve je to navrlo pobrkano iz sjećanja na zavičaj, a zavičaj uvijek iskršava, kad ponestane osjećaja sigurnosti u svakidašnju egzistenciju. Nesigurnost je vjerojatno to, što je izazvalo zbrku ovih čudnih pitanja. Događa se, da se čovjek uhvati u mislima, koje se zapleću u njemu, iako je svijestan da te čudne koještarije nikad nisu bile i nikad ne će biti sastavni dio njegovih nazora i pogleda na život. U jednom času kao da se u čovjeku prekinu sve veze između elemenata, koji čine njegov karakter, i u tami, što se

nakon takve prividne slabosti javi, šalja se bespomoćno i luta neka potpuno strana i usamljena misao. Kuda bi me dovele te misli? Sigurno je, da je takvo razmišljanje neplodno poput onih stijena. Čemu idu ovakve misli u susret? neispavanost, živci, časovite projekcije najnevjerojatnijih izobličenja ...

Vlak sopće. Žeravice u rojevima pljušte po prozorima. Jurimo prema Hrvatskoj.

NA PLOČNIKU

Svanuće. Umorno se pokreću poluge na kotačima stroja, dck se čitava crna i neispavana kompozicija lijeno izvija skretnicama zagrebačkog zapadnog kolodvora. Kotači lomataju po bezbrojnim skretnicama. Nekako kao da se oteže vrijeme, dok vlak ulazi u stanicu. Čini se kao da je sve to uređeno tako, da malo zategne živce . .. Konačno buka i cvilenje kotača u natkritom peronu.

Čitavu jednu vječnost trajala je ta vožnja. U njoj sam izvršio jedno od rijetko čudnih ličnih promatranja. Čim sam nogom dotakao asfalt, činilo mi se, da sam noću gledao neki meni potpuno strani i zamorni film.

Sada je tvrdo tlo pod nogama. Za sanje više nema vremena. Gdje li su samo znanci, koji bi mi pružili ruku, koji bi mi mogli pomoći?

Bujica užurbanih putnika nosi me prema izlazu. Nosači, čistači, fijakeri, taxi-automobili, sve se to ispreplelo i uvlači se u misli, da potisne onaj osjećaj beznadne besciljnosti. Podižem ovratnik hubertusa, jer me potresa zimica od neispavanosti. Goleme grane platana na Zrinjercu čine se u jutarnjoj rumenoj izmaglici kao zgrčene ruke, što posizu za nečim nedokučivim. Iznad njih, kao u vatrenom dimu, nazrijevaju se zvonici katedrale — više kao priviđenje nego zbilja. Zlatni šiljci djeluju stvarnije. Dobro bi bilo ispiti šalicu kave, da se čovjek ugrije.

Krenuo sam neodređeno i gotovo nesvjesno prema središtu grada. Grad se budi iz teškog sna. Iz veža užurbano izlaze radnici i namještenici kao da žele žurbom prenijeti ono malo topline iz ležaja na svoja radna mjesta. Prijelazi preko ulica i raskršća izazivaju u meni nedoumice i često se zaustavljam, ali ipak idem dalje — prema središtu grada. Čovjek

i nesvjesno očekuje nešto od tog gusto izatkanog života u gradu. Možda neki sretni slučajni susret; znanac, koji znade nešto čime bi mogao pomoći. Ili možda se javi kakva opipljivija mogućnost uposlenja. Nemiran pogled nešto iščekuje. Treba dobro promatrati da se što ne propusti. Da li ste ikada vidjeli čovjeka, kako se mučen neizvjesnošću, vuče ulicom? Ako ste ga pomno gledali, vidjeli ste nesiguran korak, rastresen pogled, zabrinutost, koja mu se uvukla u navorano lice, plahost — i sve je to nekako prozirno i nesigurno kao i ona uzdrhtala nada u njemu ...

Ljudi užurbano prolaze, reklame ih dozivlju, ali sve je to suvišno. Ni s reklamama se ne može postići ništa, kad nema ozbiljnih namjernika. Ipak, reklama ne bi bilo, barem u trgovaca, kad ne bi koristile.

Kako je ogavan čitav taj život, koji se sav svodi na tržištu. Kupuj, prodaj, iskoristi, odbaci, proživi, živi, obogaćuj se, propadaj, »danas imaš, sutra nemaš« i »danas jesi, sutra nisi«; to je čitava ta filozofija, što je pojedinci razrađuju prema nekom moralu, koji u njima gradi sredina. Isto je tako i s karijerama u tom društvu. Ta »strateška« prebacivanja prema cilju, prema ličnoj afirmaciji nalik su na onu dječju igru, u kojoj posljednji uvijek preskakuje preko leđa prethodnika. I taj krug se ne zatvara. Tko sustane — ispada iz igre. Pobjeđuje »najizdržljiviji«. Odraslom bi čovjeku glupo to izgledalo, kad bi se ovakvi matori takmaci poigrali preskakivanja, recimo, na nekom trgu. A to je ipak igra odraslih.

Čim čovjek o tome malo razmisli, povisuje se temperatura, diže se moral — oko njega sve postaje nekako drugačije; život dobija svoj smisao. Oni časovi malodušnosti nestaju kao snijeg pod suncem. I radost, radost, kakvu može doživjeti samo dječje srce, obuzme čitava čovjeka. Misli se nehotice vraćaju u ono sunčano doba djetinstva, iz kojega je vrijeme ispilo i teško i ružno, a ostavilo mnogo svjetlosti, u kome žive i zrače čiste, lijepe uspomene.

Vriština. Gruda tanke zemlje u kamenjari. Oganj rasprnutih sunčevih zraka u času, kad užarena kugla dotakne šiljak Visočice. I kuća, i ognjište zimi, i proljeća i jeseni, sve se to tako toplo zavlači u grudi i čini se da živi i vene, da raste i oploduje, jer ispunjava i prekriljuje ljepotom i veličinom svu onu surovost, kojom je izranjen svaki siromašni život. Pre-

rani odlazak od kuće trbuhom za kruhom, šegrtovanje u pekarnici i onaj stid zbog posla, koji se činio da nije dovoljno muški, pa odlazak iz pekarnice — ali bez povratka kući u zavičajno ličko selo, jer to bi bila najveća sramota — i dani, kad zdrav momčić traži »muško« zaposlenje, ona bezbrojna vrata i pragovi, surovi i neprijazni obrtnici, pomoćnici, te dobroćudni starčić bačvar, koji teše, nabija obruče i pripovijeda čudnovate bajke, što ih je čuo od svoje krezube bake, dok mu u radionicu uspavanu zanosom bajki zaviruju vje-rovnici, a i žandari nekako sumnjivo zagledavaju. Jer, bio im je nekako čudan; mrk i šutljiv, kad bi mu se pogled susreo s njihovim — a inače živ, pričalo, koje živi za posao i priču, — i sve nekako brka događaje iz stvarnosti s događajima iz priča. Slavio je božiče i uskrse, ali nije nikad zaboravio ni Prvi maj. Bio sam još dijete, mamčić, ali svih tih proslava i priprema za njih, prvomajska mi je bila najbliža. S njom sam nekako najviše živio. Božične pjesme dopirale su mi do ušiju, ali one prvomajske ušle su mi nekako u srce. A tu nisu ostale zatvorene. Ponavljao sam ih i pjevao kad mi se god za to ukazala prilika. Tako sam dospio i prvi puta u zatvor. Ošišali me i strpali u ćeliju s nekim postolarom, koji je morao Prvi maj provesti »na sigurnom mjestu« — tako, zbog preventive. A taj postolar govorio je drugačije nego bačvar. Njegove su riječi djelovale neposrednije. Njegove su priče bile opore i jednostavne. Bila su to iskustva, koja je godinama skupljao boreći se za radnička prava. I sve se to čvrsto taložilo u meni, oblikujući jasnije nazore. Taj zatvor od nekoliko dana bio je zapravo moj prvi kurs, na kojem sam doznao mnogo toga o pravom životu i borbi radnika. Tada mi se moj starčić gazda pričinio kao pjevač operetnih šlagera.

Mnogih postolarevih riječi sjetio sam se kasnije, kad sam radio na Braču, u Glini, Zagrebu i u drugim mjestima. U to vrijeme susretao sam ljude, koji su znali više od njega, koji su više proživjeli, koji su gledali dublje od njega, ali on je ipak bio prvi koji je utro put mnogim mojim shvaćanjima. Bio je čovjek, koji je jednostavno i surovo pričao svoje doživljaje, bez uljepšavanja, bez onih opisa, ukrasa, što ih je tako rado upotrebljavao stari bačvar. Sve je to bilo tvrdo kao i njegovo lice, na kojem se, kad bi se otvorila vrata ćelije i na nj palo malo svijetla, javljalo stotinu bora, poput onih, što ih sunce i suša urežu u ispucanoj zemlji. Kasnije, mnogo

godina poslije toga, javljao mi se taj lik u mislima, onakav, kakva mi ga je u sjećanje urezalo ono nekoliko tračaka svijetla, što se tek nekoliko puta u to vrijeme uvuklo u našu ćeliju. Upravo tako, kao što mi se uvijek u sjećanju javlja osvijetljen lik tog postolara, javljaju se sada iz tame sjećanja prošlih dana, drage uspomene, koje blistaju poput začaranih svijetala i zrače ugodnu toplinu u časovima, kad ponestane samopouzdanja.

Čovjek sve nešto traži i kopka u sebi i oko sebe, bori se s kojekakvim mislima, koje truju i razrivaju, a zaboravlja ono osnovno. Traži u sebi ono, što bi skratilo vrijeme napetog iščekivanja. I sve je to zapravo odugovlačenje nečeg, što je potpuno nepotrebno. Čemu uopće ova iščekivanja na ulici, kad mi je sada, kao i prije, to jest od prvog šasa, kad sam ostao bez namještenja, bilo jasno što želim, a da to postignem, znam kuda treba da se obratim. Najvjerojatnije je, da je to traženje i kod mene bilo zapravo onaj uobičajeni put stotine naših radnika, koji ostaju bez zaposlenja. Neupućeni, bez orijentacije, bez organizacionih veza, bez svijesnijih prijatelja, lutaju ulicama, desetke i stotine kilometara daleko od svojih domova, prehranjuju se za to vrijeme samo kruhom — ako ga imaju, a ako ga nemaju — gladuju, i ne znaju hoće li dobiti namještenje ili ne, ima li za to mogućnosti ili nema. Prepušteni sretnom slučaju, raspitkuju se, bez obzira na vrijeme i prilike, jer kad se radi šesnaest sati na dan, malo se doznaje o životu, koji protječe pored nas neprestano mijenjajući svoje oblike.

Ovakvi neobaviješteni najbolja su roba za poslodavce; rade kao robovi, kad su suvišni, odbacuju ih, a oni sve to primaju nekako spokojno, u duhu'kršćanskog siromaštva — jer tako mora biti; za siromahe je život uvijek bio težak. Eh, kad se jednom razbudi ta snaga, koja gradi kamene nebodere, prebacuje mostove preko stotine metara širokih rijeka, koja sije i žanje stotine tisuća vagona pšenice, kad sve to dodija tom strpljivom ori jašu — bit će svašta. Poput iver ja sa cirkulara poletjet će šačica današnjih moćnika. A to treba što prije pripremiti...

U tim mislima krenuo sam prema Radničkoj komori, susrećući putem izgladnjele i promrzle starije i mlađe siromahe, koji su pružali pomodrine ruke uz neke šaptom izgovorene riječi. Upala lica i mutne oči govorili su više no što bi oni mogli izreći. Sakriveni u mračne veže učinili bi korak dva

prema prolazniku i odmah bi se zatim povlačili u svoje zaklone. Prosjačenje je zabranjeno! Zabranili su ga oni, koji su im oduzeli kruh!... Narod kaže: ne oguli kore, da ne bude gore. No ljudi vole zaboravljati ono, što ih žulja.

To je Zagreb, od kojeg očekujem mnogo, i to ne da postignem nešto radeći i stječući položaj pokorna radnika, nego podrivajući i rušeći čitavu tu trulež na one, koji su je stvorili. Velike su to želje, ali treba im utrti put. Mali plamičci razbuktat će vatru.

MEĐU DRUGOVIMA

Nastupaju teške godine. Zaposlenje je problem. Opća kriza zahvaća sva područja. Borba za mjesta, čuvanje namještenja, otpuštanje žena, iscrpenih radnika, starijih ljudi, na dnevnom su redu. I oni, koji su »opasni za poredak« za »red i mir« bivaju u poduzećima otpušteni prema popisima, koje vode policije. Ostaje samo pouzdana radna snaga, oni »koji shvaćaju razloge sniženja nadnice«. Na mjesta otpuštenih dolaze djeca i mladež, koji rade budzašto. To je doduše najpogodniji teren za rad, za podizanje svijesti, za konkretno tumačenje eksploatatorskih metoda, za rušenje postojećeg poretka, ali treba među ljude ući, a vjerojatnosti za to su veoma malene. Teško je prodrijeti u poduzeće, to jest zaposliti se, kad su kapitalisti u suradnji s policijom izradili spiskove sumnjivih i opasnih za poredak. Ako čovjek nosi u duši barem nešto od socijalističkih boja, može odapeti od muke i gladi, ali namještenja ne će dobiti.« Postoje veze, to jest, ima naprednih ljudi i na višim mjestima, koji žele pomoći, koji povremeno mogu preporučiti i primiti pokojeg radnika, ali takve prilike postaju sve rjeđe. To su bile prve informacije, koje sam dobio od drugova u Zagrebu.

Sve sam to uvidio i osjetio već u Kranju; ali Zagreb je velik, radnika ima nekoliko desetaka hiljada. Tu postoji veća vjerojatnost, da se čovjek među njima nekako prikrije pred okom »čuvara reda«. Kad čovjek učini nešto, što se protivi načelima mirnog truljenja tog društva, recimo u nekom malom mjestu, kao što je Kranj, nikad više tamo ne će dobiti zaposlenja. Međutim, u većem mjestu ima nađe, što u mom slučaju znači: ima vjerojatnosti da ću se možda smjestiti ne-

gdje, gdje ću moći sijati svoju mržnju prema tom nenarodnom režimu. Osjećam da sam čitav zadojen tom mržnjom i da nema ničeg, što bi me moglo od toga odvratiti. U danima, kad se to u meni rasplamsavalo, bojao sam se, da to nije možda neka lična sklonost osveti za ono, što sam od tog režima u dvadeset godina rada doživio. Međutim, čitavim bićem osjećam, kako pripadam nečem većem i višem, što se mnogo izdiže nad mojim slučajem. Ni u jednoj akciji do danas nisam sudjelovao onako, zbog sebe. I to je upravo ono, što je moglo razbuktati toliki plamen mržnje. Pojedinaac može činiti sitna zla, zla, koja nemaju ni vrijednosti, niti stvaraju dubljih zadovoljstava. Ali masa, masa u pokretu, to je nešto drugo. A masa, to su eksploatirani radnici i seljaci. Treba im samo otvoriti oči, protumačiti im čitav položaj, osvijestiti ih i otvoriti im ventile mržnje, da ih upozoravaju na svakom koraku: treba srušiti staro i izgraditi novo.

Zabrinjuje me, kako ću što prije doći među te ljude — priključiti se onom, što je veliko po opsegu i mislima. Dani mi prolaze u iščekivanju, sličnom onome, što ga osjeća borac u prvoj liniji fronta prije napada neprijatelja. Upravo grozničavo iščekujem čas, kad ću dobiti uposlenje. I raspačavanje propagandnog materijala: novina, brošura i ostalog što radim zasad u Sindikatu i za Partiju, sve je to rad, ali onaj neposredan rad s ljudima, to je, barem mi se tako sada čini, nešto potpunije. Tu se može dati više, a i postižu se veći i vredniji rezultati. Rad s ljudima oduvijek me je privlačio. U tom ima neke čudne draži, kad vidiš one snažne mišiće, koji su dosad poput nekog mehanizma samo pristupali poslu, izvršavali ga primajući sve, što im je takav život donosio, a onda odjednom kao da se počinju buditi iz nekog sna — izgledaju ti nekako snažniji i veći, ispunjeni pravim i čovjeka dostojnim životom. Svijest preobrazuje te ljude, unosi u njih spoznaju vlastite vrijednosti, značenja. A kad čovjek zna, da je tom preobražaju pridonio svojim nastojanjima, da je ta svijest dio njegovih nazora, što će ih odsad ovi ljudi samostalno razvijati bistri- nom, jednostavnošću logike i nepokvarenošću — oduševljava se, u njega se uvlači nešto, što ga čitava preplavljuje poput zanosa, strasti — tako nešto. A to se nikako ne može postići bez dodira s ljudima.

Međutim, prva obavještenja o mogućnosti, da se negdje zaposlim, pokazala su se točna. Moj je slučaj bio vrlo težak.

U prvim mjesecima nije bilo nikakva uspjeha. Sve, što sam pokušao i poduzeo bilo je uzaludno. Kad bi se ukazala prilika, dovoljno je bilo da pokažem svjedodžbu, i sve bi se opet izjalovilo.

Živio sam dane i dane u neprekidnom iščekivanju. Ali vrijeme nije ipak prolazilo uzalud. Već prvih dana povezala me Anka Butorac s nekim drugovima, koji su radili u sindikatima. Već otprije sam poznavao drugove Pećnika, Žaju, Kraša i mnoge druge dugogodišnje borce u sindikatu, u kojem sam bio i ja organiziran. Sve su to bili izgrađeni komunisti; drugovi, koji su čitav život posvetili borbi za radnička prava. Ništa nije u životu za njih bilo toliko veliko i vrijedno kao načela i ideje za koje su se borili. Njihov dan bio je ispunjen radom i mislima za opću stvar. Lični problemi bili su uvijek posljednji, a rješavali su ih tek, kad su ih na to prisilile najosnovnije potrebe. Pored njih čovjek osjeća, kako im čitavo biće odiše neumornošću i oduševljenjem, a to uvijek neodoljivo privlači. Za sve vrijeme, dok sam radio, osjećao sam, kako u meni nepomirljivo plamsa mržnja, kako me ispunjuje odvratnost prema kapitalistima, zelenasima i ostaloj bagaži sa suprotnog fronta. Mnogo toga, što mora da ispuni revolucionara, nadopunio sam u vrijeme drugovanja s tim istaknutim borcima. Neophodne, a meni dotada poznate tek u osnovnim oblicima, bile su taktika i strategija borbe prema neprijatelju, koji se branio svim sredstvima u želji da nas slomi. Međutim, što je veći bio pritisak policije, to je aktivniji bio partijski rad a s time u vezi i sindikalni. Bila je to škola, u kojoj sam stjecao iskustva. Upoznao sam mlađe sindikalne radnike, posjećivao ih, zajedno s njima prikupljao nove simpatizere, analizirao kako proširiti mrežu raspodjele radničkih novina, letaka i brošura, kako organizirati protestne akcije protiv poslodavaca.

Prilikom štrajkova, demonstracija i mitinga govorili smo jasno, ali oprezno. Nakon pojedinačnih susreta i razgovora ovakvi su nas masovni skupovi sve razveseljavali, iako je borba bila osnov svih govora i razgovora, jer smo u tome gledali dane, kad će se o svim problemima moći izražavati jasno i glasno, bez bojazni, da će žbiri, policijski agenti i provokatori otkriti organizaciju ili kakav pothvat. Nažalost, barem kako se to meni činilo, tih je skupova bilo premalo. Susreti s ljudima bili su prekratki.

Bez prestanka sam tražio namještenje. I potkraj mjeseca travnja drug Mitar Bakić, koji je radio u nekoj financijskoj ustanovi, omogućio mi je, da se uposlim u tvornici »Union«. On je poznavao direktora »Uniona« Davidovića. Nismo smjeli otkriti odakle se poznajemo i izmislili smo priču: »Upoznali smo se prije nekog vremena u vlaku. Upustili smo se u razgovor, i tom prilikom, kako sam bio bez narnještenja i t. d.« Tako je to moralo izgledati u slučaju, da se u političkom radu u tvornici kompromitiram, i da me uhapsu. Iskazi su morali da budu istovetni.

Radovalo me, što sam stupio na rad i odmah sam počeo organizirati radnike. Pridobivao sam ljude na sindikalnoj osnovi. Stotinjak radnika uspjelo je u kratko vrijeme organizirati. Šezdeset ih je davalo redovito narodnu pomoć. Moju aktivnost u tvornici mnogo je pomagalo to, što sam u Mjesnom komitetu obavljao poslove »Tehnike«, to jest brinuo se za štampu i ilegalnu propagandu. Područje rada bilo je veoma široko. Trebalo je organizirati prepisivanje tekstova, uspostaviti vezu drugova, koji će predavati prepisani materijal na umnožavanje, a kad bi taj rad bio dovršen, materijal dijeliti vezama rajonskih komiteta i partijskih jedinica, a ponekad i pojedincima.

Radilo se dan i noć. Nikome nije to bilo teško. Organizacija je funkcionirala bez griješke. To je sokolilo ljude na požrtvovan rad. U to vrijeme tražio sam dobre nekompromitirane drugove, koji će moći sigurno prema predviđenim fazama, obavljati te poslove. Čitava je organizacija uskoro izvršavala zadatke kao dobro uhodan mehanizam. Sve se odvijalo po planovima, koji su predviđali naoko i najneznatniju eventualnost, kojom bi se moglo izazvati sumnju, a možda i otkriti rad »Tehnike«. Zbog toga je osnovno u čitavom radu bila dobro smišljena organizacija i posvemašnja konspiracija. Sva-ka. karika u lancu, koji je izvršavao zadatke »Tehnike«, imala je u slučaju policijskog prepada, čitav niz unaprijed pripremljenih odgovora na sva pitanja, koja bi im mogla biti postavljena.

»Tehnika« je u to vrijeme imala ogromno značenje za rad u narodu. Nenarodni režim stezao je sve više i ono malo slobode, što je preostalo radnicima, a to su zborovi i mitinzi. »Tehnika« je ostala kao gotovo jedini put za ispravno obavješćavanje radnika. Tu se vezu moralo jačati, a istovremeno što

više prikrivati da se ničim ne oda. Trebalo je za to mnogo opreza i hladnokrvnosti. Neprijatelj je osjećao aktivnost i snagu, od vremena do vremena nailazio je na tragove te aktivnosti, vrebao je i hvatao, kad je imao neke, a često i kad nije imao nikakve razloge. Čitava radnička klasa je postala sumnjiva, jer, razumljivo je — svi su ti ljudi bili eksploatirani i od svih se očekivalo, da će jednog dana oboriti tu čudovišnu nepravdu šačice vlastodržaca.

Ilegalnim štamparijama i raspačavanju ilegalnog materijala trebalo je obratiti najveću brigu, i unaprijediti rad tako, da bude sposoban ponijeti čitav teret agitacije. Takav je život bio bogat i raznovrstan i svakog dana postajao je sve življi. Vrijeme je odmicalo u neprekidnom radu, koji je donosio radost zbog uspjeha. Susrećući ljude po ulicama, koji puta sam očekivao da ću i u njihovim očima pročitati istu radost. Međutim, većina ljudi, koji su mi bili najbliži, prolazila je zabrinuta lica. Život, kojim se upravljalo iz desetine palača, pritiskao je narod poput more. U takvim časovima, kad bi me ponijelo zadovoljstvo, dijelio bih radost s Jovicom Markovićem, drugom, s kojim sam dijelio ne samo dužnosti u Mjesnom komitetu, nego sve, što bismo jedan ili drugi imali.

Prolazili su dani, u kojima je sva moja briga bila usredotočena samo na uspjeh i napredak »Tehnike«. Rijetko bi se kada dogodilo, da sam u toj strci imao vremena razmisliti nešto i o sebi. Kojiput bi me na to razmišljanje navela neposredna opasnost od policije. Ne bi bilo nikakva krzmanja, kad bi mi tko postavio pitanje: nastaviti radom ili se barem malo povući; više je no sigurno, da bih bez predomišljanja odgovorio: nastaviti i pojačati rad. Ovo, pojačati rad, nije značilo bezglavo srljati u opasnost, ili umanjiti oprez. Naprotiv, pojačati oprez, ali isto toliko i aktivnost. Svaki pojedinac je dragocjen, i hapšenje svakog značilo bi gubitak za Partiju. Lična strahovanja nisu se uopće javljala. Njih nose možda u sebi početnici. Kasnije prevladavaju opći interesi — zapravo, opći interesi postaju lični, stavljaju se u prvi plan, i sva briga usmjerenjena je na njih.

U CENTRU ILEGALNE ORGANIZACIJE

Postignuti uspjesi u radu »Tehnike« Mjesnog komiteta omogućili su mi da potkraj godine 1939. primim neke zadatke rada Centralne tehnike za Hrvatsku. Zadaci su bili veći, složeniji i odgovorniji i mnogo više izloženi udarcima policije. Početniku bi ti zadaci bili gotovo neizvršivi, no onaj, kome se ti zadaci ne nameću odjedamput, ulazi u to jednostavno, kao matematičar u problem složenog računa ili kao trgovac u svoj posao. Čovjek se na sve lako nauči. Čak i opasnost, koja ovdje uvijek prijeti postaje samo pratilac, no pratilac, na kojeg se ne smije zaboraviti ili ga izgubiti iz vida.

»Tehnika«, to jest ilegalna partijska štampa, kojoj je cilj bio da odgaja članove Partije, radničku klasu i čitav narod, imala je goleme zasluge u tom periodu najkrvavijeg režima. Partijska je štampa razgolićavala laži nenarodnih vlada i predskazivala porobljivačke planove Hitlerove Njemačke i Mussolinijeve Italije. Ona je dokazivala ne samo da iza nje stoji solidna i snažna organizacija, već i smišljen planski rad u borbi za ostvarenje općenarodnih težnji. Ta jasna i čvrsta linija Partije, beskompromisan i dosljedan stav u svim krizama, koje su prolazile sve ostale političke partije i frakcije u to vrijeme — sve više je privlačila nove simpatizere i hrabrila sve ostale, koji su mislili pošteno i iskreno. A da nije imala tih karakteristika i tih vrednota, sigurno je, da ne bi nikada uspjela okupiti mase ni učvrstiti zdravu jezgru, koja je potrebna za dalji razvoj ovakvog pokreta.

Štampa je bila vjeran odraz borbe partije, koja je usprkos pojačanom političkom teroru bivala sve upornija i sve odlučnija, skidajući lažne obrasce sa svih manevara Stojadinovićeve politike, koja je željela Jugoslaviju ekonomski i politički podrediti silama Osovine. Da bi taj otpor dobio što širi opseg i što čvršće temelje, Partija se svojom štampom obraćala čitavom narodu, svima onima koji vole slobodu, okupljala ih u zajednički front, raskrinkavajući poteze i politiku izdajnika. Istovremeno je njena štampa upozoravala na različita skretanja s partijske linije, vodila borbu protiv frakcijskih grupa i pojedinaca, zastupajući liniju borbe, što ju je odredio CK KPJ, kojim je rukovodio drug Tito.

Raditi u »Tehnici«, to jest u štampi, značilo je biti u neprekidnom i neposrednom dodiru s ljudima, koji rukovode

Partijom, biti dijelak onih nada, koje je iščekivalo desetak i stotinu tisuća radnika, omogućivati istini da krči sebi put u sredini, koju su pokušavali zavaravati kojekakvim makinacijama. I uza sve materijalne i tehničke teškoće, uza svu opasnost, unatoč svim zaprekama, čitav se rad razvijao i napredovao poput stihije, koja raste, i ne obazirući se na laveže po jarcima uz put, mirno i sigurno kroči svome cilju.

»Tehnika« je bila avet za policiju — čudovište, nešto nestvarno, što je faktički bilo gotovo nemoguće uhvatiti. Policija je vršila stotine pojedinačnih i masovnih hapšenja da otkrije tajnu čitave organizacije, ali svi su njeni napori ostali uzaludni. Grupa, za koju se vjerovalo da predstavlja glavnog krivca u tom poslu, bila je na preslušanju, njezini tehnički rekviziti bili su zapljenjeni, a agenti u taj čas donose vijest da je pronađen novi štampani materijal. Ni za glavu ni za rep, da se uhvati organizacija, koja upravlja »Tehnikom«.

Bijes nemoćne policije je rastao. Primjenjivala je sve zvjerskije mjere prema uhapšenim komunistima. Hapsilo se masovno, a kazne su se izricale ne na mjesece, nego na godine, i to u kaznionicama Lepoglave, Mitrovice i t. d. Postupci u zatvoru prema uhapšenim komunistima, bili su najokrutniji.

Početkom godine 1939., u eri bespomoćnog hapšenja komunisti, kad je policija tragala za centrom partijske organizacije i ilegalne štampe — uhapšene sam i ja i osuđen na izdržavanje kazne u Lepoglavi. Tako je na neko vrijeme prekinuto moje aktivno sudjelovanje u radu »Tehnike«, to jest u životu, u koji sam se čitav unio. Vrijeme, provedeno u kaznionici, ispunio sam kao i ostali drugovi — i zajedno s njima — teoretskom izgradnjom. Cilj režima bio je promašen, štaviše, postignuti su sasvim suprotni rezultati. A »Tehnika« unatoč širini akcije, koju je poduzela režimska policija, i dalje je radila prkoseći svim metodama, što su stajale na raspolaganju onima, koji su je htjeli uništiti. Vijesti, koje sam o tome primao u kaznionici, izazivale su radost, ali u isto vrijeme i želju, da se što prije vratim drugovima, koji vode borbu za ostvarenje najljepših ciljeva.

POVRATAK DRUGOVIMA

Pušten sam iz kaznionice. Vraćam se drugovima, kao da se vraćam iz teškog i ružnog sna u život. Nedostajao mi je rad, i dan svog izlaska čekao sam s velikim nestrpljenjem. Lepoglava me je mnogočemu naučila. Uvidio sam, da se u radničkom pokretu više ne može raditi kao dosad. Kad sam stigao u Zagreb, trebalo je započeti ilegalan život. Zadaci »Tehnike« postali su za vrijeme mog izbivanja složeniji i veći. Trebalo je oživjeti rad »Tehnike« i proširiti mrežu raspačavanja. To je postajao sve teži posao, ali isto tako i sve potrebniji, jer radne mase se moralo mobilizirati i pružiti im oružje, istinito ih obavještavati, kako da se bore protiv buržoaskih politikanata, protiv razbijača radničkog i narodnog jedinstva, protiv laži, u koje se uvijala pokvarena politička trgovina, kojom se prodavala politička i ekonomska samostalnost Jugoslavije.

Glavna partijska štamparija je u to vrijeme bila u Zagrebu u stanu Marice Pataki, studentice i namještenice, u Murterskoj ulici broj 25 (na Sigečici). U toj se štampariji radilo već od godine 1938. Organizirali su je drugovi Pavle Pap, Rade Končar i Anka Butorac. Materijal za štampariju bio je dopremljen iz Beograda. U njoj su radili dvadesetčetirigodišnji grafički radnik »Tipografije« Milan Varićak i Marica Pataki. Organizator rada u toj štampariji bio je Pavle Pap, on je nabavljao boje, papir i rukopise. Marica Pataki izrezivala je papir, dok je Milan Varićak radio u tiskari. Štamparski materijal za štampariju nabavljali su grafički radnici Joža Novačić, Joža Usenik i Vjekoslav Zganjer.

U štampariji u Murterskoj ulici štampali su se organ CK KPJ »Proleter«, mnogobrojni letaci, te različita obavještenja i direktive CK KPJ i CK KPH. Pripremni poslovi kao i štampanje obavljali su se obično predvečer. Materijal za štampanje bio je sakriven u podrumskoj drvarnici.

O radu u ovoj štampariji doznao sam tek poslije provale policije u nju, neposredno nakon povratka iz Lepoglave. O njoj mi je pripovijedao Pavle Pap, koji je za vrijeme provale bio u štampariji, ali se spasio bijegom.

Iako je štamparija u Murterskoj ulici bila smještena u običnom stanu, koji je unajmljen kao privatni stan Marice

Pataki, da bude što neupadljivije, netko je ipak nešto primjetio i prijavio policiji.

Jednog kišnog jesenskog predvečerja, kad je tipografski radnik Milan Varićak po običaju stavljao svoje strojeve u pogon, opkolilo je kuću oko deset policajaca i agenata, a zatim su upali u stan s revolverima u rukama. U štampariji su osim Milana Varićaka bili Pavle Pap i Marica Pataki. U prvom komešanju Pap se snašao, pojurio prema potkrovlju kuće i spasio se bijegom. Tom prilikom uhapšeni su Milan Varićak i Marica Pataki. Varićaka su na policiji zvjerski mučili, prisiljavajući ga da oda imena neposrednih suradnika, no on nije ništa priznao. Isto tako herojski ponijela se i Marica Pataki. Mučenja, koja su podnijeli Varićak i Pataki ne odavši ništa od onog, što su znali o radu i organizaciji štamparija, bila su divan primjer držanja istinskih boraca, koji ne zaziru ni od kakvih žrtava, kad se radi o ostvarenju njihovih ideala. Upornom šutnjom i prkosom izazvali su bijes režimske policije, koja je na ovom, jednom od mnogih primjera neslomljivog komunističkog morala, uvidjela silnu snagu neprijatelja, koji se protiv nje bori. I ako je sam rad štamparije zbunjivao policiju, još više ju je uzbuđivalo junačko držanje komunista, ona moralna snaga, koja je policiji već bila poznata u nebrojeno mnogo primjera. Ti ljudi, izmasakrirani, fizički slomljeni, koji su sa šutnjom i prezirom odgovarali na postavljena pitanja, zadavali su teške brige »organima reda i sigurnosti«. Na takvima se gradila snažna organizacija žilave komunističke borbe. Gotovo se nije dogodilo da je i jedan od tih boraca, bilo kada ili bilo gdje, zatajio. Milan Varićak, odležavši godinu i pol na robiji, ponovo dolazi u Zagreb i nastavlja istim radom, još zdušnije, ako se ta usporedba može i smije ovdje primijeniti. Tim radom nastavlja i u danima okupacije, dok najzad ne pogiba u Narodno-oslobodilačkoj borbi. Sličnu sudbinu doživjela je i Marica Pataki, koja je poslije provale u štampariju u Murterskoj ulici osuđena na robiju i odvedena u kaznionicu u Požarevac. Nakon povratka iz kaznionice nastavlja radom, ali je uskoro ponovo hapse. Kasnije je kaznionica stare Jugoslavije predaje ustaškim vlastima, koje je zatvaraju u Lepoglavu, gdje je početkom travnja 1945. ubijena, znači, u dane oslobođenja. Sudbina Patakijeve zadesila je i Jožu Novačića i Jožu Usenika, koji su odvedeni za vrijeme okupacije u jasenovački logor, gdje su i ubijeni.

Štamparija, u kojoj su ovi ljudi radili, nije bila duga vijeka. Svega oko godinu dana obavještavalo se iz privatnog stana u Murterskoj ulici o svemu, što je bilo važno u životu tih dana. Partijske novine, brošure, knjižice, leci, proglasi, referati, kao na primjer referat sa VI. Kongresa Kominterne, i t. d., sve, što je u to vrijeme objelodanjeno, a bilo je revolucionarnog karaktera, poteklo je iz Murterske ulice, gdje se nekoliko ljudi uz svoj svakodnevni rad brinulo i zalagalo, da omogućí partijskom članstvu, radničkoj klasi i čitavom narodu, barem riječ istine — malo svijetla u tami, što se prostiralo čitavom zemljom.

ISTINA JE NEUNIŠTIVA

Prepad policije u štampariju u Murterskoj ulici nije ni za čas pokolebao organiziran rad partijske štampe. Naprotiv, radničke mase i narod sve su jasnije uvidali potrebu borbe Komunističke partije protiv režima i ispravnost puta, kojim Partija vodi. Bio sam svjedok žalosti, što su je izražavali gotovo svi moji poznati, koji su nešto doznali o provali policije u Murterskoj ulici. Nisu to bile samo prazne riječi, kojima se žalilo za ljudima i materijalom, nego je to bila iskrena briga za ono što je štamparija davala desecima tisuća ljudi, briga za zajedničku sudbinu, koja bi mogla postati teška, ukoliko bi provale učestale i otkrile organizaciju.

Sto sada? — bilo je često pitanje, koje su mi u to vrijeme upućivali poznati drugovi.

Na to pitanje odgovoreno je u najkraće vrijeme poslije tragedije u Murterskoj ulici.

Neposredno nakon toga Rade Končar, Kata Dumbović i ja izradili smo novi plan. Pomagali su nam Jovo Marković, Rudolf Kraflin, Ante Milković i drugi. Pristupili smo osnivanju druge štamparije. Plan za ovu štampariju postojao je još za vrijeme rada štamparije u Murterskoj ulici. Zapravo, to je nametala potreba štampe na terenu — povećanje čitalačke publike, jačanje čitave organizacije, koja je sada bila postavljena na široke temelje okupljanja svih rodoljubivih elemenata u zajednički front.

Postavljanje ove štamparije trebalo je dobro pripremiti. Štampariju je valjalo bolje kamuflirati i pronaći skrovitije

mjesto, štoviše nekakvo sklonište, u kojem bi se potpuno zaglušilo buku, što je izaziva rad strojeva.

Rade Končar, Pavle Pap i Antun Rob nabavili su štamparski stroj i smjestili ga u podrumске prostorije neke kuće na Samoborskoj cesti. Tu je stroj bio samo uskladišten. Potrebno je bilo pronaći prostorije za rad. Iskustvo je pokazalo, da je neoprezno raditi taj posao u stambenim zgradama, gdje ima više stanara, a isto tako ne valja u kućama, što su građene uz pločnik. Međutim nije bilo materijalnih sredstava da se unajmi zasebna kućica u kakvom perivoju. Trebalo je pronaći nešto, što se moglo platiti.

U mjesecu kolovozu godine 1939. unajmljena je mala posebna kućica u Gotalovečkoj ulici. Bila je smještena uz pločnik, ali iza nje je bio mali vrtić. Štampariju je trebalo postaviti u vrtu. Odluke su brzo donesene: podići ograde prema susjedima i odmah započeti kopanjem jame, u koju će se smjestiti štamparija. U kućicu je dovezen namještaj za obitelj, koja će pred vlastima predstavljati stanare. To je bio radnik Prpić sa ženom i ocem. Za dovoz namještaja, koji je kupljen u prodavaonici starog pokućstva, upotrebljena su kola profesionalnog kirijaša. Dopremu ostalih rekvizita i materijala za štampariju trebalo je obaviti bez takvih usluga — samostalno.

Počeli smo odmah podizati dva metra visoke ograde prema susjednim posjedima. Pilenje dasaka i zabijanje ograde odvijalo se vrlo brzo. Istim tempom i elanom kopana je jama. Radilo se bez predaha. Rade Končar, Kata Dumbović, četrdesetgodišnja domaćica, zvana trešnjevačka mati, Jovica Marković, Ante Milković i ja, neprekidno smo se izmjenjivali na lopati i pijuku. Dubina jame bila je predviđena pet metara, širina četiri, dužina pet. Kata nam je donosila jelo na radište, s radom se naime nije smjelo prekidati, jer je jamu trebalo što prije dovršiti, kako se ne bi pobudila sumnja kod susjeda. U vremenu kad bi Kata otišla kući da nam pripremi jelo, pa do njenog povratka, učinili smo toliko, da bi se ona redovito čudila:

— Pa kad ste to učinili? Pa toliko! E, baš ste momci!

— i onda bi onako materinski brižno dodavala: — Evo jela, okrijepite se!

— Daj stara — odgovarao je Rade — daj, da se najedemo, da što prije iskopamo grob buržoaziji.

Jelo se žurno. Ni ne progutavši još posljednji zalogaj, hvatali smo lopate i krampove. Rade je kopao kao da čitav život nije ništa drugo radio do li kopao jame. Stajali smo već u dubokoj jami i trebalo je izbacivati zemlju visoko, da se iskopano prebaci preko ruba otvora. Rade je neprestano razgarao takmičenje. O tom nije govorio, ali primjer njegova rada bodrio je ostale. Oznojen, prekinuo sam izbacivanje zemlje i oslonivši se na lopatu da malo predahnem, upitao sam Radu:

— Kako bi tek kopao, da kopaš Šopreku?*

Sa smiješkom i gorčinom, koja mu je samo na trenutak zaigrala oko usnica, odgovorio je brzo i kratko:

— Zakopao bi ga, a da i ne kopam!

Brzo i gotovo neprimjetno dovršeno je iskapanje jame za buduću štampariju. Trebalo je zatim dopremiti sav građevni materijal, koji je potreban za izgradnju betoniranog bunkera. Proračun za potrebne količine materijala izradio je otac druga Prpića, koji je bio građevinski radnik. Cement smo dovozili kolicima, kakva upotrebljavaju željeznički nosači. Doprema je bila organizirana tako, da su kolica do Samoborske ceste vozili članovi Partije, tu bi ih preuzimali mi, koji smo bili predviđeni za rad u štampariji, ili kao veza sa štamparijom. Tako se čuvala najdublja konspiracija. Prpićev otac izradio je i oplate za cementiranje, dok smo mi sami uz njegov nadzor ubrzano miješali cement i punili oplate. Istovremeno je Ivan Bošek, električarski radnik, instalirao elektriku kroz zemlju. Prije no što smo dovršili betoniranje stropa bunkera, spustili smo kroz otvor bunkera štamparski stroj, velike police za papir i količinu papira nužnu za rad u prvo vrijeme. Zatim smo betonirali strop i zatrpali ga zemljom. Ostavili smo jedino malen otvor od sedamdeset i pet centimetara, kroz koji se provlačilo u bunker, a uz jedno trešnjevo drvo smjestili smo cijev za ventilaciju u bunkeru. Kad je sav taj posao bio dovršen, poravnali smo iskopanu zemlju u vrtu, a čitav vrt zasadili zelenilom, dok smo iznad bunkera, točno prema njegovim dimenzijama, podigli drvenu spremnicu, koju smo ispunili starim sanducima porazbacavši ih tako, da je čitav taj nered djelovao vrlo prirodno.

*** Soprek, policijski pristav, koji je imao poseban zadatak, da vodi borbu protiv komunista.**

Stan Rude Prpića, metalskog radnika, to jest kuća ispred vrta u Gotalovečkoj ulici broj 8, služila je ne samo kao kamuflaža, već i kao osmatračnica. Od stana do bunkera bila je uspostavljena signalna veza sa zvoncem. Ova mjera sigurnosti primijenjena je, kad je uočeno, da bi se mogla čuti buka za vrijeme rada štamparije, unatoč debelom sloju zemlje, što je pokrivao bunker. U slučaju provale policije bila je dužnost Rude Prpića da zvoncem obavijesti slagara o opasnosti, kako bi ovaj mogao pravovremeno umaknuti.

Rad na izgradnji štamparije, od dana kad je pronađena kućica u Gotalovečkoj ulici, pa do konačnog dovršenja i osposobljavanja štamparije za rad, trajao je svega nešto više od deset dana. Da smo radili javno i slobodno, uz pomoć potrebne mehanizacije, teško je kazati, da li bi se taj posao mogao brže obaviti. Samo snažna ljubav prema Partiji, odanost, koju se osjeća svakog časa čitavim bićem, odgovornost pojedinca za poslove općeg interesa, te visoki komunistički moral, mogli su to ostvariti u tom roku, u tim prilikama i u to vrijeme.

Tek je ovaj posao bio dovršen, već je trebalo pristupiti organizacionim poslovima, to jest učiniti da štamparija što prije proradi. Najteži zadatak bio je pronaći tipografa sa svim kvalitetama, koje zahtijeva taj posao. Prekapajući u sjećanju poznate grafičke radnike, odlučio sam da predložim Radi Končaru upravo nezaposlenog grafičara Josipa Makovca, slabunjavog mladića, ali odlučnog komunistu.

Rade je pošao da sam razgovara s Makovcem. Zatekli smo ga gdje po običaju sjedi na travi na igralištu »Grafičara« i čita našu literaturu. Rade mu priđe i obrati mu se, a da se ne predstavi, i odmah prijede na samu stvar.

— Trebamo grafičara za ilegalnu partijsku štampariju. Mogao bi nam pomoći. Međutim, ako misliš da bi mogao izdati u slučaju hapšenja, ili bilo kojom drugom neopreznosti, bolje da se ne primiš tog posla, jer ako te oni ne unište, morat ćemo te onemogućiti mi.

Miran i neustrašiv pristanak Makovca na taj opasan rad dao je Radi osnove, da s puno povjerenja gleda u tog slabunjavog mladića. I tako je Makovec odmah nastupio.

Tako je počeo rad u štampariji u Gotalovečkoj ulici broj 8. Rad je bio težak zbog sporog zračenja prostorije. Zahtjevi konspiracije nisu dopuštali da se provede bolja ventilacija,

jer bi se zbog štopota štamparija brzo otkrila. No unatoč svim teškoćama Makovec je radio s primjernim elanom i rijetkim oduševljenjem. Iako je zrak u bunkeru štamparije bio toliko pokvaren, da se moglo raditi tek nekoliko sati bez osvjetljenja u vrtu, Makovec je provodio pet do šest sati neumorno radeći, tako da ga je u početku mnogo puta Prpić dolazio nadgledavati: da mu se nije možda što dogodilo. Nakon kraćeg odmora na svježem zraku Makovec se vraćao u bunker i nastavljao radom, upinjući se, premda je bio slabe tjelesne građe, da što prije dovrši poslove. A poslovima nikad kraja. Do kasno u noć radio bi Makovec pod zemljom, svijestan značenja i odgovornosti ovog posla za Partiju. A nije se nikad zbog napora žalio. Znao je reći: bolje da radim sam, nego da se upropasti štamparija. Prema toj ilegalnoj štampariji Makovec je osjećao ljubav upravo onako, kako to izgrađen komunist osjeća za ono, što je najdragocijenije u njegovoj borbi. Svim svojim znanjem, sposobnostima i snagama unio se u taj život, da doprinese svoj dio u revoluciji, o kojoj je često maštao slažući slova te velike riječi.

Ova mi je štamparija bila osobito draga. Znao sam kakvo je veliko njeno značenje za čitavu partijsku aktivnost. Radu u tiskari obraćao sam čitavo vrijeme, iako su me poslovi odvoditi i u probleme ostalih tehnika, nekako najviše pažnje. Smatrao sam, da joj je takva pažnja najpotrebnija, jer je najmlađa. Osim toga osnovni njeni elementi i početak njena rada, bili su ujedno moj prvi važniji zadatak na području organizacije partijskog rada, što sam ga izveo surađujući s Radom Končarom.

U tiskari su pored Josipa Makovca radili kao pomagači: Rudi Prpić, koji je redovito radio kao metalski radnik u radionici inženjera Koporčića, gdje je također umnožavao ilegalnu štampu, zatim Prpićev otac i Ana Konjović, činovnica. To je bila jezgra, ona provjerena radna jedinica, za koju se znalo, da ne će nikome dati ni naslutiti o radu, koji obavlja. Potrebe štamparije iziskivale su da broj radnika bude ne samo dva do tri puta veći, nego da se taj rad i proširi, ali razlozi konspiracije nisu to dopuštali. Tako je ova mala grupa na svojim leđima ponijela pored velike opasnosti i odgovornosti još i ogroman posao. Jasno je, da je najveći teret ležao na

Joži Makovcu. Kad sam preuzimao od njega štampani materijal znao mi je koji puta reći:

— Nastojali smo... željeli smo, da što prije i što više svršimo. Možda izgleda premalo, ali... vidiš i sam .. . malo nas je, pa ne ide drugačije.

— Ne brini, Makovec, znamo mi koliko ti radiš. Revolucija nije daleko. Nastavi tako, kao što si i dosad radio. Svaki taj redak, koji sastaviš, mnogo znači narodu, a onda, kad se prašina digne, nešto će narod pomlatiti, a nešto pozlatiti. Ovdje si sigurno nešto naučio, pa će od tebe tada biti možda i direktor kakve štamparije.

Tako smo se razilazili u šali; ja bih iznosio štampani materijal iz bunkera, a Makovec je ostajao sastavljati retke za >'Proleter«, organ CK KPJ, različite brošure i letke CK KPJ i CK KPH.

Da bi se štampariju na vrijeme snabdijevalo svim, što je potrebno za rad, organizirana je čitava mreža, u kojoj je svaka nit imala svoj određeni posebni zadatak. Za te su se poslove morali smisliti oprezni planovi, kako ne bi ništa bilo upadljivo ni sumnjivo. Ni jednim znakom nije se smjela privući pažnja policije, koja je pomno motrila, da nešto nanjuši, da uđe u trag čitavoj organizaciji ili da prekine bilo koju od niti, što su činile najnužnije organe takva rada. Zbog toga se novinski papir za štampariju dopremao različito: u kolicima, u koje se na papir naslagalo vreće iscijepanog drva, u ormarima ili bilo kakvim drugim dijelovima pokućstva, kao da se obavlja selidba, na pekarskim triciklima i još na druge načine, koji nisu pobuđivali pozornost, ni izazivali sumnju.

Slično se otpremao odštampani ilegalni materijal iz štamparije. Tako sam ga na primjer iznosio u kutiji radio aparata, u sanducima za voće, prevozili bismo ga u ormarima i t. d. Ilegalni materijal su iz štamparije neustrašivo iznosile drugarice Kata Dumbović i Dragica Končar, drugarica Rade Končara.

Kata Dumbović prenosila je ilegalni materijal redovito u svojoj slamnatoj torbi, onakvoj, u kakvoj se nosi živež sa tržnice. Ilegalni materijal, kojim je Kata snabdijevala rajon Trešnjevku, stavljala je u torbu ispod povrća. Dragica Končar posjećivala je kuću u Gotalovečkoj kao prijateljica Prpićevih, a kad je odlazila, nakrcala bi materijalom duboka dječja ko-

lica. Osim ovih načina, da se iz štamparije izveze ilegalni štampani materijal bilo je i mnogih drugih, međutim, navođenje svih tih pojedinosti odvelo bi me previše u širinu.

FRONT BORBE JAČA

U to vrijeme »Tehnika« je imala već široku i razgranatu mrežu izdavačke djelatnosti. Uslovi rada bili su sve teži, no potrebe su naiagaie, da se rad proširi, kako bi se udovoljilo zadacima, koje je postavio CK KPH, a to je: povezati radničku klasu čitave zemlje u jedinstven front, bez obzira kojem sindikatu pripadaju pojedinci. U tadašnjim političkim uslovima to je bio velik i težak zadatak, ali isto toliko i neophodan za ostvarenje ciljeva Partije. Mobilizacija narodnih masa za borbu protiv razbijača radničkog i narodnog jedinstva, protiv buržoazije i njezinih prljavih politikanata, koji su se povezali sa fašističkim zavojevačima — bio je osobito težak zadatak za ilegalce, na koje je policija neprekidno vrebala. No utjecaj napredne partijske štampe bio je neobično jak. Štampan je čitav niz novina, časopisa, brošura, informacija i letaka, a narod ih je željno dočekivao i pročitavši predavao ih drugome. Tako se neprestano i pod najtežim političkim pritiskom i unatoč lažnoj propagandi širio krug čitatelja.

U toj situaciji trebalo je proširiti mrežu ilegalne štampe, to jest mrežu »Tehnika«, pa su organizirane ilegalne štamparije u mnogim mjestima Hrvatske, određena su posebna mjesta za prepisivanje ilegalnog materijala, zatim su organizirane grupe, koje su radile samo na umnožavanju ilegalnog materijala, pronađeni su ljudi, koji su imali mogućnosti da uskladište papir i ostala tehnička pomagala, organizirane su veze, koje će snabdijevati štamparije potrebnim materijalom, utvrđen je način i putovi, kojima će se predavati rukopisi štamparijama, dok su posebne veze predavaie matrice na umnožavanje s pomoću gestetnera. Isto tako razrađen je plan za odnošenje materijala iz štamparija, kao i sa mjesta za umnožavanje ili prepisivanje, te raspodjela na punktove (mjesta, gdje se predavao štampani materijal za određeno područje), organizirano je pozivanje ljudi na punktove radi daljnje raspodjele mate-

rijala i razrađeni su planovi za dijeljenje ilegalne štampe u pojedinim mjestima.

Tako je čitav taj rad bio do u tančine organiziran i nali-kovao je čvrstim karikama, koje sastavljaju lanac. Konspira-cija je priječila policiji da dublje prodre u čitav taj sistem, dok je organizacija omogućivala, da partijska štampa prodre i neprestano kruži među masama, kojima je ona bila utjeha, nada i oslonac u teškim vremenima, a istovremeno podrška i priprema za skori obračun.

Takva složena organizacija zahtijevala je neprekidno po-pravljanje karika, koje bi u tom lancu popustile, stalan nadzor, nad odvijanjem čitavog procesa. Moralo se putovati u Osijek, Vinkovce, Karlovac, Varaždin, Split, Sušak, Sisak i t. d., i t. d., a sve sam to obavljao kao ilegalac. Kad sam se vratio iz za-tvora, odlučio sam da ne dopustim policiji, da me tako lako izbací iz stroja, jer svaki dan, što ga bilo koji partijski akti-vist provede u uzama, gubitak je za radnički pokret.

Konspiracija na svim područjima zahtijevala je, da se i evidencija o radu pojedinih organizacija provede na tom prin-cipu. Mnogo toga može čovjek upamtiti; imena ljudi, veze, način, kako je što organizirano, kako se gdje radi, no s broj-kama, koje se gotovo svakog dana mijenjaju, bilo je malo teže. Te brojčane podatke trebalo je upisivati. A papir, na kojemu su podaci ispisani, ni u kojem slučaju nije preporučljiv. Zbog toga sam sve prihode i troškove za »Tehniku« upisivao u blok kao telefonske brojeve ili kao izdatak za hranu, odjeću i t. d. Ovo navodim samo kao primjer. Priznajem, da sam se svakom takvom koraku ka čvršćoj konspiraciji mnogo radovao i da su me ti mali lični uspjesi iz dana u dan ispunjavali zadovolj-stvom. Tako je i svaki pojedinac, svaka karika u onom veli-kom lancu, osjećao zadovoljstvo, jer je to bio dokaz napretka, rada »Tehnike« — to jest čitavog pokreta Partije. Takav napredak očitovao se u sitnicama; bilo to u akciji ili čvršćoj organizaciji, ili dubljoj konspiraciji, u svakoj sitnici, koja je bilo čime povezana s Partijom. Često sam mislio, ako svaki od nas učini svakog dana i najmanji korak naprijed u svom radu, uskoro ćemo smrviti sve, što nam se ispriječi na putu.

Zadojen ljepotom istinskog drugarstva, koje je neophodno za takav rad, predavao sam se čitav borbi. Nikakve sumnje ni iskušenja nisu me više mogle zavući u crne misli. Čini se, kao

da su se oni dani, kad sam s pratnjom došao u Zagreb, kad sam još kojiput uzdrhtao pred surovostima života, vratili onoj čudnoj noći i utopili se u njoj.

KOMUNISTI — NAJPOZRTVOVNJI BORCI

Među ilegalnim štamparijama u Zagrebu isticala se »Tehnika« u Klaićevoj ulici broj 17. U vrijeme, kad sam se neposredno povezao s radom »Tehnike«, ova je štamparija imala već svoju tradiciju. U njoj se radilo s mnogo više iskustva nego u novoformiranim. Osim toga mnogi organizacioni oblici, koje je ovdje proveo Rade Roncar, poslužili su mi kao elementi, koje sam primjenjivao u organizaciji novih »Tehnika«.

Prvobitno je ova štamparija bila smještena u privatnom stanu u Daničićevoj ulici, no kasnije, zbog pooštrenih mjera policije, prebačen je sav materijal u stan Ilije Pavešića, brijačkog obrtnika, i njegove žene Dragice u Klaićevu ulicu broj 17. Stan se nalazio u neposrednoj blizini Tvornice duhana. Upravo ta blizina bila je jedan od važnih razloga, zbog kojih je donesena odluka o preseljenju. U Tvornici duhana nekoliko puta u danu unosili su se i iz nje iznosili različiti sanduci i ostala roba, a to je bilo neobično pogodno za štampariju, za koju se morao također neprestano dovoziti i odvoziti materijal u sanducima.

Na tom mjestu, od svih, koja su nam u tom času stajala na raspolaganju, ovakav rad mogao se odvijati, a da bude najmanje upadljiv. Pored toga je i vlasnik toga stana bio veoma podesan, kako zbog svoje vedre prirode, tako i zbog zanimanja. Kako je policija svoje pretpostavke za sumnjičenje pojedinaca kao suradnika Komunističke partije zasnivala uglavnom na klasnoj pripadnosti, radnička klasa bila je čitava ožigosana kao »sumnjiv element«. Osim radnika sumnjivi su još bili: studenti, niži činovnici i siromašni seljaci. Na obrtnike, koji su prema tradicijama predstavljali nešto izolirano, s obzirom na cehovsku zatvorenost, a i na karakter rada, manje se sumnjalo. S tim u vezi formirani su i odnosi obrtnika prema proletarijatu, te se malo vjerovalo u to, da bi oni mogli stupiti u suradnju s onima, koji izlažu svoj život u smjelim podvizima u borbi protiv »vlasti«. Obrtnik je značio čovjeka, koji radi da proširi obrt, da izgradi kućicu, da izrodi potomstvo, i t. d.

Daklè, konzervativan sloj ljudi s malograđanskim nazorima i nešto pretjeranom željom — za kapitalističke pojmove —■ da stekne što veće blagostanje. A takvi ljudi nikad nisu »opasni«, a ni sumnjivi.

Međutim Pavešić je bio obrtnik, ali se u svemu razlikovao od svoje svojte. Poznat kao veseljak, isključivao je, prema ondašnjim poimanjima, svaku sumnju — da bi se mogao baviti bilo kakvim anarhističkim, prevratničkim poslovima. I mi smo ga tako zadirkivali:

— Time, što si otišao u obrtnike, odbio si se od radničke klase.

A on, nikad zatečen, i na to bi nam odmah odgovarao:

, — Sa svake pozicije može se tući buržoazija.

I to je dokazao. U suradnji sa svojom ženom, koja je također radila kao obrtnica, već u ožujku godine 1939. počeo je na gestetneru umnožavati »Vjesnik radnog naroda«, a zatim je redom preuzimao sve ostale zadatke, kao Prvomajske proglase, pisma CK i t. d.

Prije nego sam preuzeo vezu za »Tehniku« na ovom području, vezu s ovom štamparijom imao je Pavle Pap, koji je donosio potreban materijal, matrice, valjke, boju, papir i ostalo potrebno za rad. Preuzevši od Papa poslove »Tehnike«, preuzeo sam i brigu oko snabdijevanja ovog najjačeg »gestetnerskog poduzeća«, te sam pored tog posla zbog što čvršće konspiracije i iznosio sav štampani ilegalni materijal. Potreba za štampanim materijalom prisilila nas je da povećamo broj suradnika u ovoj gestetnerskoj »Tehnici«, tako, da su za taj rad izabrana još petorica između najboljih komunista i to Antun Božac i Alojzija Višak, kasnije prozvana »Cikorija«, zbog toga, što je na Petoj partijskoj konferenciji godine 1940., kad je priređivala za delegate kavu, stavila u nju suviše cikorije. Kao stalni suradnik u toj štampariji radila je Vladislava Novak, namještenica, koja je bila nastanjena kod Pavešića. Ona je danju radila u svom uredu, a noću je redovito radila na umnožavanju materijala. Pored nje radile su u gestetnerskoj štampariji i Katica Fergec, kućna pomoćnica bez namještenja, i Dragica Končar, pomoćni metalski radnik, drugarica Rade Končara. Katica Fergec bila je u to vrijeme prijavljena kao kućna pomoćnica brijačkog obrtnika Ilije Pavešića, iako joj se čitav rad sastojao samo u umnožavanju propagandnog materijala.

Divno drugarstvo razvilo se u tam malom kolektivu gestetnerske »Tehnike«, i rad se odvijao brzo i solidno. Tu su štampani »Proleter«, organ CK KPJ, »Vjesnik radnog naroda«, u kojem su surađivali dr. Božidar Adžija, Rade Končar, dr. Vladimir Bakarić, dr. Pavle Gregorić, dr. Mladen Iveković i još mnogi drugi. U toj štampariji štampan je i »Politički vjesnik«, koji je kasnije promijenio ime u »Vjesnik radno naroda« a poslije u »Vjesnik jedinstvene Narodnooslobodilačke fronte Hrvatske«. Tu se štampao i »Srp i čekić«, organ CK KPH, u kojem su surađivali Rade Končar, Josip Kraš, Pavle Pap, dr. Vladimir Bakarić i ostali. U taj list uvrštavan je izvještajni materijal, koji je prikupljan na području Hrvatske. Osim ovih listova u ovoj gestetnerskoj »Tehnici« umnožavale su se i brošure kao »Nacionalno pitanje«, »O konspiraciji i držanju pred klasnim neprijateljem« i t. d., zatim leci i još mnogo ostalog propagandnog materijala.

Zamašan je bio rad ove štamparije. Sva izdanja štampana su za one prilike u velikom broju primjeraka, tako da je ova štamparija imala veliki utjecaj za izgradnju radničke klase. Samo »Vjesnik radnog naroda« štampan je u 1000 do 1200 primjeraka. »Srp i čekić« u 500 primjeraka, a leci su se redovito štampali u 15 do 20.000 primjeraka.

U rad ove gestetnerske »Tehnike« ulagalo se zbog toga mnogo pažnje. Radilo se doduše u skučenim prostorijama, ali zadaci su bili veliki i široki. Zbog toga smo neprekidno nastojali da unapređujemo njenu organizaciju, tako da je gestetnerska »Tehnika« u Klaićevoj 17 uvijek bila potpuno snabdjevena svim onim, što je bilo potrebno za pravilno odvijanje poslova, to jest papirom, tiskarskom bojom i t. d., a i osigurali smo izvoz štampanog materijala, te razdiobu na pojedina područja.

I ostvarenja su bila zamašna. Ciklostil se nije gotovo ni zaustavljao. Uspjesi su podstrekivali volju i ljubav ovih radničkih boraca, koji su na isturenim pozicijama dizali pobunu.

VEZE S NAJŠIRIM SLOJEVIMA

Dramatska borba, koja se gotovo svakog dana vodila, da se održi ilegalna štampa pred nasrtajima policije, koji nisu nikako popuštali, bila je temelj rada cjelokupnog pokreta. Izgubiti ove pozicije, dozvoliti, da te neprijatelj ovdje porazi, značilo bi ostati u borbi goloruk prema dobro opremljenom neprijatelju. Značenje »Tehnike« bilo je toliko, da se nije moglo ni zamisliti rad bez nje. Legalnim putem se nije mogla razvijati aktivnost, koja bi makar i približno odgovarala potrebama. Tako se najveći dio partijske izdavačke djelatnosti obavljao na ilegalan način.

Međutim, istovremeno, dok je ilegalna štampa bezobzirno skidala lažne obrazine protunarodnim režimima, dok je razgolićavala njihove prljave planove, aktivno je radila i legalna partijska štampa.

Zadatak legalne štampe bio je da dopre do najširih slojeva naroda, da ih informira i mobilizira, da uđe u društva, koja su bila nepristupačna ilegalnoj štampi. I dok je ilegalna štampa bila uglavnom veza Partije sa članstvom, legalna štampa imala je pripremiti teren ilegalnoj u onim društvenim sredinama, koje su bile sklone revidiranju konvencionalnih nazora, a nisu imale drugih veza s pokretom. Mnogi pojedinci iz takvih sredina, koji su kasnije stupili u naše redove, pripovijedali su o tome, kako im je u tom »kraljevskom društvenom uređenju« miniralo savjest i mir upravo neko tumačenje situacije u toj legalnoj štampi.

No rad u toj štampi nije bio jednostavan, a ni lakši od rada u ilegalnoj štampi. Naprotiv bio je to složen, težak i opasan rad, gotovo isto kao i rad u ilegalnoj štampi Trovine i knjige, koje su izlazile legalno, razrađivale su na prikriven način osnovne ideje Partije, Čitaoci su tražili »između redaka« one istine, koje stamparsko mastilo nije smjelo slobodno i i jasno izraziti. I to čitanje »između redaka« postalo je vještina, u koju su bili upućeni majne-više svi napredni ljudi onog vremena. Ali daleko veću spremu zahtijevalo je pisanje članaka za takve novine.

Na principu legalne partijske štampe radilo je desetak dnevnika, tjednika i mjesečnika s gotovo istim suradnicima. Među ovim časopisima najveću tiražu postigle su »Naše novine« u godini 1939., kad im je tiraž iznosio preko 40.000 pri-

mjeraka. U tom listu surađivali su dr. Božidar Adžija, koji je bio glavni urednik, a suradnici su mu bili Ognjen Priča, August Cesarec, dr. Vladimir Bakarić, Leo Mates i Mladen Iveković. Bilo je i mnogo dopisnika s terena. Raspodjela ovog lista obavljala se preko posebnih povjerenika za štampu, koji su se nalazili u svim partijskim rajonima, u svim tvornicama i poduzećima, a prodavalo se i na ulici.

U tom okviru izlazio je i »Radnički tjednik«, kojemu je bio glavni urednik Ladislav Turković, a politički rukovodilac Andrija Zaja. Tiraža »Radničkog tjednika« kretala se između 35 do 50.000 primjeraka. Delikatna problematika ovog lista omogućivala je policijskoj cenzuri da gotovo uvijek pronađe neku »dlaku u jajetu«, te je list bio gotovo redovito plijenjen. Zbog toga je odlučeno U godini 1940. da list izlazi ilegalno.

Kao što su »Naše novine« obrađivale problematiku, koja je interesirala građanstvo, kulturne krugove i studente, tako je »Radnički tjednik« iznosio probleme industrije, rada, radnih odnosa i t. d. Istovremeno je izlazio i legalni list »Seljačka misao«, koji je pisao o pitanjima u selu. Ovaj list su uređivali Martin Franekić, Šime Balen, Skender Kulenović i drugi. Krajem godine 1937. zabranjeno je izlaženje »Seljačke misli«. Dvije godine kasnije uspjelo je ponovo pokrenuti »Seljačku misao«, kako bi se mogao vršiti politički utjecaj na najbrojniji element — seljaštvo. Međutim izlaženje lista nije bilo duga vijeka. Krajem iste godine Maček-Šubašićeva cenzura zabranjuje list. Kratko vrijeme iza toga napala je Mačekova zaštita Franekića, uhapsila ga, zatvorila i otpremila u logor, gdje su ga ustaše nakon dolaska na vlast ubili.

U tom razdoblju bilo je listova, koji su doživjeli svega nekoliko izdanja — bljesnuli bi riječima britke i bolne istine i ugasili se poput meteora. Takvu sudbinu doživjeli su »Radnički list«, »Novi list« i »Radnik«. Osim ovih listova izlazili su, ali većinom neredovito, listovi »Glas sindikalno organiziranih radnika«, »Ženski svijet«, »Glas omladine«, »Put u život«, »Novi student«, a u Splitu »Glas mira« i »Naprijed«. Neredovito izlaženje ovih listova bilo je katkad rezultat tehničkih teškoća no većinom crne rabote državne cenzure.

Unatoč najstrožoj cenzuri uspjela je KPH u tom periodu organizirati izdavačko poduzeće »Hrvatska naklada«, koje je štampalo čitav niz djela s područja marksističke nauke i napredne beletristike. Paralelno s tim radila je i »Naučna bibli-

oteka«, koja je izdala Lenjinovo »Agrarno pitanje«, Marxovu »Bijedu filozofije«, Engelsov »Seljački rat u Njemačkoj« i »Anti-Dühring«, Marx-Engelsova »Odabrana pisma«, »Porijeklo religije« od Henryja Luciena i ostalo, te od beletristike od Gorkoga »Mati« i »Kako sam učio pisati«. Urednici ovih izdanje bili su dr. Vladimir Bakarić, dr. Pajo Gregorić, Otokar Keršovani, i ostali.

Pored novina i knjiga legalna štampa je izdavala i nekoliko časopisa i revija kao »Izraz«, »Trideset dana« i »Znanost i život«.

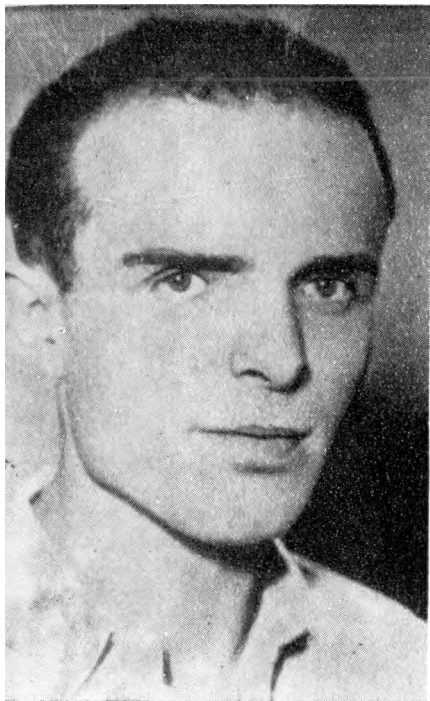
Ako legalnu štampu gledamo kroz perspektivu objektivnih teškoća, čitava ta silna aktivnost zadivljuje. Ona je pokazala snažnu organizacionu i borbenu sposobnost Partije. To osobito vrijedi za godine, nakon 1937., u vrijeme najbrutalnijeg terora nad svakom slobodnom misli.

PROŠIRUJE SE MREŽA PODZEMNOG RADA

S vremenom sam stekao potrebnu rutinu u radu s »Tehnikom«. Organizacija, za koju mi se u početku činilo nemogućim da je drži u svojim rukama jedan čovjek, odvijala se kao rad preciznog stroja. U tom radu često sam se sjećao riječi druga Rade Končara, koji me u početku upozoravao na to, kako ću najbolje savladati sve probleme »Tehnike«: »Što ćeš više izgrađivati sebe, to će ti čitava organizacija i rad na njenom izgrađivanju biti lakši i jednostavniji.« I tako gradeći sebe, izgrađivao sam »Tehniku«, koja je iz dan u dan poprimala sve savršeniju formu za rad u ilegalnom obliku.

Na organizaciji i radu u stamparijama i »Tehnikama« radili su najbolji, najiskusniji i najneustrašiviji komunisti, koji su dijelom radili prema direktivama, a dijelom prema zaključcima, koje su sami donosili s obzirom na prilike, u kojima se dotična »Tehnika« nalazila.

Osim stamparija, o kojima sam govorio, u to vrijeme u Zagrebu je bilo još mnogo »Tehnika«, koje su radile s pomoću gestetnera, umnožavajući brošure, letke i ostali propagandni materijal. Jedna od takvih »Tehnika« radila je u stanu sestara Ljubice, Nevenke i Katice Filipović u Kučerinoj ulici broj 72. Ovdje se također izrađivao i umnožavao ilegalni partijski materijal, štampao se »Vjesnik radnog naroda«, »Srp i

Rade Končar

Kata Dumbović

Josip Makovec

Maks Durjava

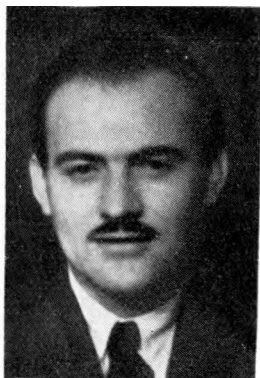
Janko Gredelj

Ilija Pavešić

Jakov Jureković

Ante Milković

Franjo Šušković

čekić«, te brošura »O konspiraciji i držanju pred klasnim neprijateljem« i t. d. Otpremu štampanog materijala iz ove »Tehnike« vršio sam sam, kako bi se što manje izvirgavali opasnosti drugovi, koji su, iako malobrojni, radili besprimjernom požrtvovnošću. Međutim, velike količine materijala, koji je bio štampan u ovoj »Tehnici«, koji puta su mi onemogućivale, da sve na vrijeme iznesem i raspodijelim, te mi je u tom znala pomoći i drugarica Nevenka Filipović, a koji puta i Rade Končar.

U Domjanićevoj ulici, kod drugarice Olge Baće, nalazila se također jedna »Tehnika«. Isto tako radila je za nas i »Tehnika«, koja se nalazila u Medulićevoj ulici broj 7. Na umnažanju u toj »Tehnici« radila je Rezika Butura, koja je godine 1944. ubijena u ustaškom logoru. I kod profesora Pavla Markovca odvijao se također rad na umnažanju ilegalnog materijala. U njegovom stanu, između ostalog, umnožen je govor Georgija Dimitrova, koji je održao na V. Kongresu Kominterne. Pored toga radile su »Tehnike« u stanu druga Martina Mojmira na Selskoj cesti 23 i kod Lea Rukavine u Vrbničkoj ulici u Jarunu. Ove »Tehnike« umnažale su ilegalni materijal SKOJ-a. Profesora Pavla Markovca kao i Lea Rukavinu strijeljali su ustaše za vrijeme okupacije.

Osim rada u štamparijama i umnažanja propagadnog ilegalnog materijala na ciklostilima, mnogi drugovi i drugarice simpatizeri i članovi Partije radili su i na prepisivanju ilegalne štampe na pisaćim strojevima. Tako je u toku godine 1940. Adela Ivanković prepisivala Historiju SKP(b)-a (kratki kurs), kao i članke Zvonka Kovačevića, koji je za vrijeme okupacije ubijen u Staroj Gradiški. I Zvonimir i Maja Kolman također su prepisivali ilegalni propagandni materijal na pisaćem stroju. Prepisan materijal iz ovih prepisivačkih centara iznosila je Beba Ević (Bosiljka Krajačić). Ona je i donosila razne rukc-pise za prepisivanje. Tu su bila direktivna pisma Partije, proglosti, leci, a u godini 1941. i »Bilten«, koji je sadržavao vijesti iz partizanskih odreda. Uz drugaricu Bosiljku Krajačić veza sa prepisivačkim centrom Zvonimira i Maje Kolman bio je i drug Marijan Krajačić, koji je kod njih i sastavljao različite proglase i pisma. U ovom prepisivačkom centru radilo se naročito intenzivno u oči proslave 1. Maja godine 1940., kada je prepisivan proglas, kojim se narod obavještavao o teroru vlade Cvetković-Maček. Kad je prekinuta veza Bosiljke

i Marijana Krajačića sa drugovima Kolman, veza je obnovljena preko Pavla Papa. Pavle Pap proširio je ovaj rad, pa se u ovom prepisivačkom centru započelo s prepisivanjem organa CK KPH »Srp i čekić«. Sve širi zadaci u ovom prepisivačkom centru zahtijevali su i nove ljude. Tako je u stanu Kolmana pomagala u radu i Greta Huber. Ona je radila na prepisivanju brošure »Što da se radi«, »Korak naprijed, dva koraka natrag« i t. d. Osim ovih prepisivačkih centara, prepisivanjem na stroju bavili su se i Rudi Domanji sa svojom drugaricom, zatim Srđan Brujić i Ljubica Filipović u Doma gojevoj ulici broj 8, Laura Polak u Kraševoj ulici, Zlata Marušić i još mnogi ostali. Rudija Domanjija pogubili su ustaše godine 1941. Sve do hapšenja neumorno je radio na umnažanju ilegalnog propagandnog materijala.

Ovakvo štampanje i umnažanje zahtijevalo je velike količine papira. Papir za taj rad morao je uvijek biti u pripremi. Međutim veće količine papira nije se smjelo držati u štamparijama i »Tehnikama«, da ne bi u slučaju provale pale policiji u ruke. Da bi se to spriječilo, postojala su u raznim dijelovima grada skladišta, u kojima se čuvao papir i ostali štamparski materijal. Takva su skladišta držana u najvećoj konspiraciji. Za njih je znalo svega nekoliko drugova. Nastojali smo, da ta skladišta budu smještena u zabitnim skloništima kao u podrumskim prostorijama, drvarnicama i t. d. Jedno između takvih skladišta bilo je u uredu druga Deneša Vajsa. On je spremao ilegalni materijal u arhivu Jadranskog osiguravajućeg društva. Ostala skladišta nalazila su se kod Đure Ljubobratovića, zatim u mljekarstvu u Vrhovčevoj ulici broj 18, u mljekarstvu u Erdedijevoj ulici broj 15, u garaži u Primorskoj ulici, pa u Tvrtkovoju ulici broj 6 i t. d. Skladište ilegalnog materijala bilo je i u stanu Antonije Palčec i Terezije Šterger. I u Hatzovoj ulici u voćarstvu bilo je jedno takvo skladište. Zatim kod Anke Martinović u Vrhovčevoj ulici, pa u stanu trgovačkog pomoćnika Grosa u Krašovoj ulici 8, u trgo-vini Županić u Švearovoju ulici, te kod Regine Tkalčec u LagLnjinoju ulici broj 5, kod Dragutina Susovića u Derenčinovoj ulici broj 21, u radnji Luke Šalamuna u Vukovićevoj ulici broj 11. Ovo skladište u Vukovićevoj ulici bilo je jedno između najvećih skladišta papira i već štampanog ilegalnog materijala. Veće količine papira, koje su bile potrebne štamparijama prenosio je iz ovog skladišta otac Slavka Komara.

Gotovo isto toliko veliko skladište bilo je i na Lenjinovu trgu broj 6 kod drugarice Marije Puhalović. U toj zgradi skladište papira bilo je smješteno ispod lifta, a u podrumskoj prostoru iste zgrade bilo je smješteno posebno skladište štampanog ilegalnog partijskog materijala. U drvarnici te kuće bilo je još jedno manje skladište ilegalnog propagandnog materijala.

Centri za spremanje i raspačavanje štampanog ilegalnog materijala bili su također organizirani. U tu svrhu služio nam je stan zubotehničara Vlade Pilingera, zatim stan Martina i Kate Forštnarić na Srebrnjaku broj 12, pa stan Ivana Zeželja u Novotnijevoj ulici broj 16 i t. d. Stan Martina i Kate Forštnarić na Srebrnjaku služio je kao centar za spremanje i raspačavanje materijala sve do početka jeseni godine 1941. Tada su ustaški agenti otkrili stan. Kata Forštnarić umakla je pred agentima, a Martin Forštnarić izmisliš neku priču o »svjedocima«, koji će posvjedočiti njegovu nevinost, pošao je prema susjednom stanu i onakav, kakav se digao iz kreveta, u spavaćici, pobjegao je prema Mirogoju.

Papir za potrebe štamparija, gestetnerskih centara, kao i »Tehnika«, koje su se bavile prepisivanjem, kupovao se u trgovinama. Da kupovanje većih količina papira ne izazove sumnju, organizirani su takozvani punktovi za nabavljanje papira i ostalih sredstava, koja su bila potrebna za rad »Tehnika«. Jedan od važnijih takvih punktova bio je u trafici sestara Baković u Nikolićevoj ulici. Da se kupovanjem većih količina ovog papira ne bi kompromitirali naši drugovi, sestre Baković prenosile su same potrebne količine na određena mjesta, gdje bi ga predavale vezama, koje su bile već unaprijed dogovorene. Obje ove sestre bile su dobri i požrtvovni suradnici u radu »Tehnika« sve do dolaska okupatora, kad su uhapšene i ubijene.

Nabavljen papir prije uskladištenja, u većini slučajeva, izrezivali su grafički radnici prema svrsi, kojoj je bio namijenjen. Tako izrezivan papir prenosio se u skladišta, samo se manji dio prenosio odmah u štamparije »Tehnike« i prepisivačke centre, i to onoliko, koliko je bilo potrebno za neposredne zadatke. Doprema papira u štamparije vršila se na različite načine. Za to su se obično upotrebljavali ili automobil ili kolica, u kojima se prevozi drvo. Prenosilo se, u pokušaju, pa u dječjim kolicima i rjeđe u sanducima. Pritom kao i pri ostalom

prenošenju pazilo se na to, da se nespretnošću ne svrati pozornost policije.

Isti problem predstavljalo je i iznošenje materijala iz štamparija. To se obavljalo tako, da je određeno lice preuzimalo cjelokupnu nakladu. Prethodno je u samoj štampariji unaprijed izrađen raspored za otpremu u pojedine okruge, zatim su pravljeni paketići s odštampanim materijalom, koji su označivani brojevima. Ovi brojevi predstavljali su veze ili punktove, na koje je trebalo odnijeti pripremljene svežnjeve. Katkad se čitav odštampani materijal prenosio u centralno spremište, kao na primjer na Lenjinov.trg ili do drugarice Regine Tkalčec u Laginjinu ulicu, ili pak u garažu u Primorskoj ulici, ili u stan Antona Bratka, a koji puta i u spremište u Klačničkoj ulici broj 8. U tim spremištima sastavljani su svežnjevi, ispisivani na njih brojevi, i onda su svežnjevi odnošeni na određene punktove, vezama, koje bi ih otpremale za pojedine okružne komitete u Hrvatskoj. Takvi punktovi bili su obično trgovine.

Veze za raspodjelu materijala na rajone u gradovima bilo je lako obavještavati o mjestu i vremenu preuzimanja ilegalne štampe. To se obavljalo usmeno. Međutim za obavještavanje drugova izvan Zagreba primjenjivala se druga metoda. Njih smo obavještavali poštom, kad treba da dođu po pripremljen ilegalni materijal. Članovima okružnih komiteta upućivali smo dopisne karte. Na njima je bio najvažniji datum, koji se prema već uobičajenom načinu stavlja u desni ugao karte. Prema ranijem dogovoru znalo se, da na punkt, koji je bio određen za svaki okružni komitet na drugom mjestu u Zagrebu, treba doći 4 ili 6 ili 7 dana nakon datuma, koji je označen na dopisnoj karti. Sadržaj takve karte bio je obično potpuno prijateljskog ili što više, nekog obiteljskog karaktera, tako da dopisnica nije ničim mogla pobuditi nikakovu sumnju.

»Veza«, koja je došla na određeni punkt, vrlo često je onome, koji mu je trebao predati ilegalni materijal, bio potpuno nepoznat čovjek. Došavši na određeni punkt, čekalo se 5 minuta. Ukoliko se u to vrijeme ne bi nitko javljao onome, koji je čekao na materijal, »veza« je napuštala mjesto sastanka i dolazila ponovo nekoliko puta svakog punog sata, koji bi se navršio iza ugovorenog vremena.

Dogodilo se i to, da su takvi dolasci bili uzaludni. Veze nije bilo. Često je tome bio razlog, što se iz nekih tehničkih

razloga nije mogao dopremiti ilegalni materijal. U takvim slučajevima kuriri bi se obraćali na javke. Javke su omogućivale da drugovi iz vana stupe u direktnu vezu s organizacijom. One su pomagale u daljnjem snalaženju nakon promašenog pokušaja da se uspostavi veza. Svi okružni komiteti u Hrvatskoj znali su za mjesta, gdje su se nalazile takve javke. Prije dolaska u Zagreb upućivalo se kurire o mjestima, gdje se javke nalaze. Nakon izgubljene veze tu bi se onda veza ponovo uspostavila i dogovorili se za način, mjesto i vrijeme ponovnog sastanka zbog preuzimanja ilegalne štampe. Kad bi se mjesta takvih javki naglo promijenila, zbog potrebe strože konspiracije, članovi Centralnog komiteta obilazili su teren i obavještavali okružne komitete o novim javkama.

Materijal se u gradove i sela izvan Zagreba otpremao na taj način, da su kuriri okružnih komiteta prenosili materijal iz Zagreba u određena mjesta, ili tako, da su pojedinci iz Zagreba prenosili materijal na područja okružnih komiteta. Znao-tan dio ilegalnog materijala prenosili su tako iz Zagreba radnici željezničke radionice, koji su imali besplatne željezničke vozne karte. U subotu poslije podne ili navečer odlazili su željeznički radnici u određena mjesta i tamo predavali materijal na već unaprijed ugovoreni način. Taj posao obavljali su i drugovi iz Zagreba, koji su putovali po potrebi službe. Tako je željeznički ložac Borovac prenosio ilegalni materijal u lokomotivi. Pri izvršenju ovog zadatka najkompliciranije je bilo donijeti ilegalni materijal do stroja. Unatoč zabrani ulaza u željezničke prostorije i na područje željezničke stanice redovito nam je uspijevalo da to izvršimo bez komplikacija. Pored ložaca Borovca i poštara Pavao Kovačević, koji je stanovao u Zagrebu u Bogišićevoj ulici broj 12, prenosio je željeznicom ilegalni materijal. Radio je u poštanskim kolima, koja su saobraćala na relaciji Zagreb—Split. Njemu sam donosio ilegalni materijal u stan. Prenosio sam ga u dva kovčega. Kovčezi su zatim prevezeni poštanskim automobilom na stanicu kao hrana i rublje Pavla Kovačevića i zatim su stavljeni u poštanska kola. Ilegalni partijski materijal za Liku prenosio je u to vrijeme prometnik iz Gospića Milo Popović i Šime Baien, novinar iz Zagreba. Određene količine ilegalnog materijala za Slavoniju, to jest za okružni komitet Slavonski Brod, prenosio je drug Martin Franekić. Za Osijek je prenosio jedan.

kondukter. Tako je ilegalna štampa otpremana na područje čitave Hrvatske.

Razdiobom ilegalnog materijala za grad Zagreb rukovodila je u to vrijeme Nada Hajligštajn. Bila je član Mjesnog komiteta, gdje je bila odgovorna za rad »Tehnike«. Taj rad obavljala je spretno i inteligentno, tako da u toj organizaciji nije bilo grijeha. Neumorno je radila do godine 1941., kad se nakon strahovitog mučenja u ustaškoj policiji sama objesila.

Za njezina rada u Zagrebu se partijski materijal raspacavao najčešće tako, da su ga članovi Partije i simpatizeri stavljali ispod otirača za cipele i t. d.

Prenošenje ilegalnog materijal trebalo je obaviti tako, da *gb.* policija pri eventualnoj pretrazi pojedinaca na ulici ne bi pronašla. Da bi se prikrilo materijal, koji se prenosi, izrađivane su posebne kutije, kovčezi i sanduci sa dvostrukim dnom. Kutije sa dvostrukim dnom izrađivao je za potrebe Partije Sterija, vlasnik papirnice u Ivkančevoj ulici. Umro je u ustaškom logoru. Sanduke i kovčege sa dvostrukim dnom izrađivao nam je stolar Drago Han u svojoj radionici u Boškovićevoj ulici broj 5. U mjesecu srpnju godine 1941. strijeljali su ga ustaše u Rakovu Potoku.

Da se olakša prenošenje ilegalnog materijala, i Stanko Naletilić, prozvan Abesinac, sada pukovnik Jugoslavenske Narodne Armije, izrađivao je kovčege, ručne torbe i ženske torbice sa dvostrukim dnom. Radio je najprije u svom stanu u Radišinoj ulici broj 12, a kasnije u Zajčevnoj ulici broj 13. Ovaj rad bio je vrlo opasan i to zbog toga, što je trebalo kupovati nedovršene kovčege i iz njih preradivati kovčege sa dvostrukim dnom, a kupovanje ovakvih kovčega moglo je postati sumnjivo. U prvo vrijeme bio sam veza između Naletilića i Pavla Papa, te mi je čitav taj rad, kao i skice za izradbu tih kovčega, bio dobro poznat. Ovi kovčezi bili su veličine između 35 i 60 centimetara. Izvana su bili lijepi i najsuvremenije izrađeni. Za takav kovčeg izrađivao se potpuno iznova čitav unutarnji dio, zajedno sa dnom, koje je bilo od vanjskog dna razmaknuto oko tri i pol centimetra. Tako se u tai međuprostor moglo smjestiti i do 200 letaka. Navoji, koji su pridržavali vanjski i unutarnji dio kovčega, imali su s unutarnje strane produženje, na koje se spomoću odgovarajućeg navoja drugog dna isto pričvršćivalo. Taj rad Naletilića bio je toliko savršen, da za pretrage, koje su vršili policijski agenti —

obično u vlakovima — nikad nisu ni u jednom od tih kovčega, iako bi ga otvorili, ništa pronašli. Na sličan način izrađivao je Naletilić i ručne torbe. Naletilić je kupovao torbe od tvrde kože, koje iznutra nisu bile presvučene. Iznutra je presvukao takve torbe tankom kožom. Na unutarnjem dijelu preklopa, gdje se obično nalazi željezna ili limena šipka, na koju je s vanjske strane pričvršćena ručka, načinio bi Naletilić uzdužni zarez s obje strane i obložio ga tvrdom kožom. Sa svake strane providio je šipku kukicom. Tada bi uvukao željeznu šipku u kožu i tako potpuno sakrio otvor, te je to izgledalo poput patentnog zatvarača. Za prenošenje ilegalnog materijala služile su i ženske torbice.

Na ovaj način bilo je izrađeno oko 20 kovčega, 20 ženskih torbica i oko 15 ručnih torba. U tom radu pomagali su drugu Naletiliću njegova drugarica Marija, zatim Antun Rob, koji je prikuplao potrebne navoje, i Blaž Mesarić, radnik ME-BE, koji je izrađivao šipke za ručne torbe.

Kad je ilegalni materijal bio prenesen, trebalo ga je podijeliti. Dijeljenje umnoženog ilegalnog materijala obavljalo se u Zagrebu obično navečer, i to tako, da se materijal podijelio članovima Partije i simpatizerima, a onda bi oni u rajonu, koji im je bio određen, u isto vrijeme započeli dijeljenjem materijala. Letke su bacali na određena mjesta ili ih lijepili, dok se u centru grada uglavnom dijelio ilegalni materijal tako, da se umetao u poštanske ormariće.

Osim toga ilegalni materijal stavljao se i u omotnice za pisma, pa se tako razasiljao građanstvu, pa čak i policajcima. U godini 1940. i 1941. razasiljalo se na taj način na oko 70 policajaca. U omotnicama za pisma slao se ilegalni materijal i tadašnjim političkim funkcionerima. Za njih bi se leci umetali u .kuverte za pisma velikih trgovačkih ili industrijskih poduzeća. Bilo je sigurno, da će primaoci ovako upakovan materijal pročitati. Neko vrijeme nabavljali smo kuverte za pisma sa dječjim crtežima, i na taj način upućivali smo ilegalni materijal poštom. Drugovi Jovica Marković i Stjepan Puklek izradili su limeni top, kojim su s neke novogradnje ili uzvisine spomoću zguznutog zraka izbacivali letke na ulicu. No i omladinci su radili na razdiobi letaka. Bacali su ih u kinematografima za vrijeme mraka ili neposredno prije završetka predstave. Za raspačavanje letaka upotrebljavao se i tramvaj. Vozeći se u tramvaju, omladinci bi bacali letake na mjestima,

gdje su bile veće skupine ljudi. Neposredno zatim iskakali su iz tramvaja i bježali u različitim pravcima.

Veliku aktivnost u raspačavanju ilegalnog materijala pokazala je i drugarica Marica Muhar sa svojim drugom Milanom Muharom. Milan Muhar uglavnom je prepisivao ilegalni materijal, dok je njegova drugarica vršila isključivo raspodjelu. U početku je Marica Muhar prenosila ilegalni materijal iz svog stana u Medulićevoj ulici broj 19 na mjestu, koja su joj bila određena, i to u košarici za povrće. Zajedno s Ankom Butorac nosila je Marica Muhar ilegalnu štampu i na Trešnjevku, a prenosila ju je i drugovima Pepi Polaku, Slavici i Jakovu Blaževiću, Zdenki i Zlati Šegvić, koja je kasnije obješena u ustaškom logoru, pa Zvonku Draženoviću i još mnogim drugim drugovima.

Za potrebe rada »Tehnike« Milan i Marica Muhar posuđivali su mi bicikle i tricikle, s kojima sam se služio sam ili sam ih davao nekome od svojih drugova za prijenos ilegalnog materijala. Dio »Tehnike«, iz koje je Marica Muhar prenosila materijal, bio je u Medulićevoj ulici broj 7. U toj »Tehnici« radila je i Rezika Butura, koja je godine 1941. uhapšena. Ona je pod batinama ustaške policije prokazala sve, što je znala o radu i vezama Partije. Na osnovu toga bila je uhapšena i Marica Muhar. Međutim, usprkos najgorim zlostavljanjima Marica Muhar nije priznala ništa, tako da ju je ustaška policija zbog pomanjkanja dokaza nakon dužeg vremena ipak pustila kući.

Tada je uhapšen i drug Andrija Henningman, dobar suradnik »Tehnike«, i ubijen je u ustaškom logoru godinu 1941. Marici Muhar dolazili su po ilegalni materijal Josu Zmajić, dr. Ivo Brodarac, Štefica Serdar, Marko Horvatić, Ivica Lovinčić, Ivan Sekulić-Jucko, Stipe Štimac, Kata Govorušić, Braco Drakulić, Rajna Kravar, Slavko i Pavel Pentek, pekarski radnik Mićo, pa Ivanka Klaić i još neki drugovi.

Većina ih je pala kao žrtva ustaškog terora: Ivan Sekulić-Jucko, Stipe Štimac, Rajna Kravar, Pavel i Slavko Pentek, Ivanka Klaić, te pekarski radnici Mićo i Ivica Lovinčić.

Po selima se ilegalni materijal' dijelio uglavnom na sličan način kao i u Zagrebu. Leci su ubacivani u dvorišta, stanove, predavani iz ruke u ruku, a bilo je čak i takvih slučajeva, da se narod javno okupljao oko onoga, tko je čitao letak prisutnima. Nikola Kukić iz Korduna, koji je godine 1941. poginuo

kao borac kod Slunja, penjao se na stupove i na drveće pričvršćujući letke na visini, sa koje ih žandari nisu lako mogli skinuti.

Ilegalni materijal otpremao se iz Zagreba i za Sloveniju, te za Bosnu, pa čak i za Srbiju. Zagreb je u to vrijeme imao sve potrebne uslove da bude središte ilegalne partijske štampe. U njemu su često boravili i radili rukovodioci CK KPJ, a Mjesna partijska organizacija bila je najizgrađenija, jer su u njoj mnogo vremena radili Đuro Đaković, drug Tito i ostali članovi Politbiroa. Osim toga geografski smještaj Zagreba bio je vanredno povoljan i s obzirom na željezničke veze.

Ilegalni materijal prenosili su specijalni kuriri upućeni iz Centralne tehnike u Zagrebu, a samo djelomično dolazili bi po njega kuriri iz tih krajeva.

U Sloveniju, Bosnu i Srbiju prenošen je ilegalni materijal obično u kovčezima sa dvostrukim dnom.

Gotovo na isti način prenesen je nekoliko puta ilegalni materijal i iz Slovenije u Zagreb. Tako je u drugoj polovici godine 1940. prenesen list »Proleter«. Do Podsuseda kovčege su dovezli željeznicom studenti. Za prijem tog materijala bili smo određeni Jovica Marković i ja. Stigli smo s motorkotačem u Podsused u ugovoreno vrijeme. Čekanje je bilo uzaludno — materijal nije stigao. Drugove iz Slovenije pronašli smo tek predvečer. Sjedili su u gostionici u nedoumici što da rade, jer su došli drugim vlakom. Pristupili smo im vjerujući, da su to oni. Upustili su se s nama u razgovor s nepovjerenjem i s nešto straha. Nakon sporazuma uzeli smo kovčege i s motorkotačem dopremili pošiljku ilegalnog materijala u Zagreb. S istim motorkotačem prevezio je ilegalni materijal u mjesecima veljači, ožujku i travnju godine 1941. drug Ante Milković. Taj ilegalni materijal prevezio se na punktove zagrebačkih rajona i to: krojaču u Ilici broj 206, u stolariju na uglu Petrove ulice, te na Srebrnjak, zatim u Držićevu ulicu broj 11, Hatzovu ulicu, pa na Trešnjevku u stan nekog tramvajskog radnika. Ovaj motorkotač bio je dragocjen za potrebe partijske ilegalne štampe. Raznošači ilegalnog materijala ovim motorkotačem bili su Jovica Marković, Ante Milković i Mile Ljubčić.

Potkraj godine 1940. svim silama nastojao je nenarodni režim da uguši revolucionarni duh, koji se poput lavine širio iz radničkog pokreta. Vjerujući da će to postići likvidacijom URS-a — ukinuše ga, ali u tom pogledu nije se ništa postiglo. Ilegalan rad pustio je duboko korijenje u narodnim masama, i ništa ga više nije moglo iščupati iz tog tla.

Ipak je tom zabranom prekinuta jedna čvrsta veza, kojom se radni narod vezao uz Partiju. Tu vezu trebalo je nadoknaditi. Pojačan je rad »Tehnika«, koji međutim nije mogao zadovoljiti u potpunosti sve potrebe, koje su postojale na terenu za ilegalnom štampom. S tim u vezi koncentrirao sam sav svoj rad na proširenje rada ilegalne štampe. Koristio sam se u dogovoru s drugovima svakom prilikom da se »Tehnika« proširi. Nismo prezali ni pred teškoćama, ni pred opasnostima, domišljali smo se najnevjerovatnim načinima, i tako se ostvarivalo ono, što je u tim danima bilo najsnažnije oružje Partije. I koliko god se ta mreža »Tehnike« proširivala, još uvijek je bila premalena, da obuhvati sve ono, što je bilo potrebno. Gotovo svakog dana rasle su potrebe — stalno je trebalo jačati tehničku stranu ilegalne štampe.

Zbog toga smo dovlačili različiti materijal za potrebe »Tehnike« sa svih strana. Nije se pitalo za putove i načine; trebalo je — to je bilo opravdanje.

Početkom mjeseca ožujka godine 1940. doznao sam, da je frankovac, zubar Brundić uhapšen. Obavijestili su me, da Brundić posjeduje dobar pisaći stroj. Odmah je donesena odluka, da do tog stroja treba svakako doći. Rade Božićković upozorio me na neke okolnosti, kao na primjer, da je zubar otvorio policiji vrata tek nakon što je objesio pisaći stroj kroz dvorišni prozor stana, da mu ga policajci ne nađu. Tako su ga odveli, a stroj je ostao visjeti na prozoru. Izradili smo plan, kako da dodemo do stroja.

S drugom Jovicom Markovićem i Antonom Bošcem pošao sam prema Klaićevoj ulici.

Ušli smo u kuću i pozvonili smo kod kućepaziteljice. Upozorili smo je, da ne smije lagati i ništa zatajiti, jer da smo oigani policije, pa da bi to moglo loše svršiti po nju. Tada smo tražili, da nam preda stroj, jer da je to zubar »priznao« na policiji.

Prestrašena kućepaziteljica najprije je samo šutjela. Naglasili smo joj, da svaka laž povlači kaznu zatvorom. Tada se

uplašila i predala nam stroj, u uvjerenju da je kriv zubar, koji je odao, da je kod nje sakriven.

Taj stroj prenijeli smo odmah u stan Bošca.

Izvještaj o svakom takvom poduhvatu primao je Rade Končar s velikim veseljem. Kad sam mu u toj prilici pripovijedao narednog dana o sinočnjem poduhvatu, rekao sam:

— To je stroj uhapšenog zubara — frankovca, znači, »mašina — frankovka«. — Ako bude dobro služila, dodao sam, primit ćemo je možda i u Partiju.

— Što više takvih članova, prije će nestati buržuja — odgovorio je.

Taj stroj postao je uistinu »zaslužan« za rad, jer je omogućivao vrlo lijepu izradu matrica. Prenesen je u stan druga Domanjija, gdje mu je započeo »kandidatski staž«.

U svakom radu s uspjesima dolaze i neuspjesi. To je nedjeljivo. »Tehnika« se širila, no s time u vezi i opasnosti od provala. Ovakva velika organizacija, unatoč tome što je osigurana čvrstom konspiracijom, uvijek je više izložena napadima nego malena. Tako smo početkom mjeseca ožujka godine 1941. pretrpjeli težak udarac, kad smo doznali da je Mačekova »građanska zaštita« provalila u stampariju u Gotlovečkoj ulici, i da je uhapšen, dobar, pouzdan i jedan između najpožrtvovnijih radnika »Tehnike« — Josip Makovec. Time je otkrivena gotovo najbolje kamuflirana tiskara u Zagrebu. Zajedno s Josipom Makovcem bio je uhapšen i otac Rudija Prpića. Nijedan od ove dvojice nije ništa priznao, usprkos mučenjima. »Građanska zaštita« predala je obojicu uhapšenika mjesec dana. kasnije ustašama. Josip Makovec je uporno šutio, kad su ustaše tražili od njega priznanje, i tvrdio je, da on nema veze s optužbom, da je čitava stvar potpuno izmišljena, a istina je, da je uhapšen pred kinom Trešnjevka u općoj raciji. Međutim, strijeljali su ga zajedno s ocem Prpića kao taoca.

Provala policije nije ni na čas zaustavila golem stroj ilegalnog rada, koji se pokretao sve snažnije. Radom su nastavile i tiskare i gestetnerske tehnike, kao i cijeli splet pomoćnih centara. Čitava ta organizacija pomoćnih centara, koji su omogućivali savršeno funkcioniranje raspodjele ilegalne

štampe, širila se neprekidno paralelno s potrebama, koje su se ukazivale na terenu, to jest s interesima narodnih masa, unatoč svim progonima i provalama policije.

Tako se splela golema mreža, koja je sve više stezala čitav taj sistem. Živio sam i disao s tom ilegalnom organizacijom, osjećajući sve veću radost, što joj je više rasla snaga. U zemlji je bilo malo ljudi, koji nisu znali za pravedne ciljeve i borbu Partije.

I u tim danima, kad su sluganske vlade posljednjim silama spomoću krvavog terora pokušavale da razbiju snagu Komunističke partije, planuo je rat, u zemlju je ušao okupator, kojem se pridružila razbojnička banda ustaša. A mase su već bile s nama. »Tehnika« nije uzalud izgubila u tim godinama svoje najbolje drugove. Njihova krv i sjeme istine oplođili su svijest naroda. I nismo prezali ni pred čime. Borbu je trebalo nastaviti.

— Za komunista nijedan zadatak nije pretežak, jer život vrijedi tek onda, kad se pošteno iskoristi.

S tim riječima, koje sam čuo od Rade Končara u tim danima, ušli smo u novu borbu. Vedri i bez straha pošli smo u nove, teže bitke.

NEPRIJATELJ U ZEMLJI

Ulaskom neprijatelja u našu zemlju, započinje drugo razdoblje rada partijske štampe. Dotadašnji rad partijske štampe uvelike je pridonio učvršćenju jedinstva radničke klase. Narod je bio svijestan situacije, koja je nastala, i trebalo ga je sada povezati u neprobojni front, pripremiti ga i povesti u oružanu borbu.

Neprijatelj je u naletu raskomadao zemlju i pokušao uspostaviti ropski sistem. Njemački i talijanski okupatori htjeli su terorom zaplašiti narod, kojemu je čitava historija ispisana krvlju neprekidne borbe za slobodu. Ustaške slugе, izrodi naroda, natjecali su se s njima u uništavanju. Potekli su potoci krvi. Nije se ubijalo po zakutcima — pojedinačno. Štektale su strojnice, leševi su ležali po ulicama, stanovima, po poljima, na trgovima — ubijani su muževi, žene, starci

i djeca. Na stablima i po telegrafskim stupovima visjeli su najbolji sinovi naroda.

Ulicama Zagreba stupali su deseci hiljada njemačkih vojnika, naoružani do zubiju. U Ljubljani, Sušaku i Splitu još više Talijana. Razbjegla se jugoslovenska vlada — napustila zemlju i potvrdila, da je izdala narod. Mnogima se stanje činilo bezizgledno.

No Partija se nije ni na čas pokolebala. U historiji Partije nastali su najteži uslovi za rad, ali borba nije prestala. Po ulicama Zagreba i ostalih mjesta u zemlji, javljali su se proglasi, letaci i brošure. Partija je neustrašivo pozivala narod u borbu protiv fašizma, u borbu za ostvarenje jedinstvenog fronta naroda, u borbu za podizanje oružanog ustanka.

Svega dva mjeseca nakon ulaska okupatora u zemlju Centralni Komitet Komunističke partije Jugoslavije je, izvršivši potrebne pripreme, izdao proglas, kojim poziva narod na ustanak. Ovaj proglas primio sam od druga Pavla Papa. Radeći u Centralnoj tehnici, mislio sam, da je neophodno da proglas umnožim. Da bi se taj posao što prije i u što više primjeraka štampao, odlučio sam, da nam proglas štampa legalna štamparija.

Uz prатnju i osiguranje Alojza Volečića, Ante Milko-
vića i Antuna Bibera otišao sam u štampariju Ilije Međugorca, u Preradovićevoj ulici broj 13. Tražio sam od vlasnika ove štamparije, da mi proglas umnoži u 15 do 16.000 primjeraka. Kad je Međugorac vidio potpis na tekstu: Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije, počeo je blijedjeti. Vjerovao sam, da ću ga možda ipak prisiliti i izvadio sam revolver, oštro ponovivši svoj zahtjev. Međugorac je drhtao i gotovo plačući odbijao:

— Grad je preplavljen njemačkim vojnicima, pa gdje ja to mogu ...

Vrtio je bespomoćno glavom i uporno odbijao. Odlučio je da radije pogine nego da udovolji mom zahtjevu.

Uvidjevši da s njim ne ću postići ništa, uputio sam se u našu »Tehniku« u Klaićevoj ulici 17, gdje je umnožen proglas, ali za to je bilo potrebno mnogo više vremena.

ČULO SE PRVI PUTA
»SMRT FAŠIZMU — SLOBODA NARODU!«

Prošlo je nekoliko dana od ulaska okupatora u našu zemlju, a »Tehnika« je pored redovitog rada pristupila novom načinu obavještanja naroda.

Drugovi Rade Končar i Pavle Pap radili su na izradi plana za stvaranje ilegalne radiostanice. Ovaj zadatak prihvatila su braća Engl, koji su stanovali u Tuškanovoj ulici broj 15. Prostorija, u kojoj su započeli s izradbom aparature, bila je male na, uvjeti rada — neprekidne provale policije — bili su teški, međutim već za 15 dana aparatura radiododašiljača bila je dovršena.

Čitav ovaj odašiljač mogao se smjestiti u dva kovčega, tako da ga je mogao prenositi jedan snažniji čovjek. To je bilo neophodno, kako bi se odašiljač mogao prenositi i sklanjati pred neprijateljem, koji će sigurno nakon prvih javljanja tražiti za njim.

I tako je prošlo tek dva mjeseca od dolaska neprijatelja u zemlju, a u Zagrebu je proradila prva ilegalna radiostanica u Tuškanovoj ulici broj 15, na kojoj sam kao prvu emisiju pročitao proglas Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, kojim se narod pozivao u borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Ova radiostanica bila je čitavo vrijeme u kovčezima, a postavljala bi se jedino za vrijeme emisija. Emisije su davane u malenoj kupaonici. Na kadu se postavila daska i na nju se smjestio odašiljač. Zahodska školjka služila je kao sjedalo za spikera.

Nakon prve tri emisije, koje sam pročitao, a to je bio, ponavljam, proglas Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije — iz okružnih komiteta u Sisku, Karlovcu i drugih dobili smo obavijest da se naše emisije dobro čuju.

Na kraju svake takve emisije javljao sam se s parolom: »SMRT FAŠIZMU — SLOBODA NARODU!«

Glas ove radiostanice radovao je komuniste i ostale građane, koji su mrzili fašističke okupatore, jačao je odlučnost, da se pod rukovodstvom Partije što prije stupi u borbu za obranu svog nacionalnog ponosa, za obranu svoje historije i svog djeđovskog ognjišta. Taj glas razvijao je mržnju i prezir prema neprijateljima, koji su svojim metodama pokušali da zastraše

i unište komuniste. Narod se nije dao obezglaviti. Stupao je u redove fronta otpora, jer je znao, da se oslobođenje zemlje može postići jedino pod vodstvom Komunističke partije.

Tako je glas Komunističke partije preko ove radiostanice izazvao pomutnju u redovima okupatora i ustaša. Osjetili su snagu Partije i njenu čvrstu odluku, da s njima obračuna.

Prve emisije ove radiostanice bile su tako snažne, da su se gestapovska policija i ustaški izrodi bjesomučno bacili na traganje. Gestapo je počeo sa traganjem. Postavio je aparate za hvatanje valova, a potom je sve više sužavao obruč. Tako se približavao Tuškanovoj ulici. Primijetili smo ih, kad su se aparati za prisluškivanje primakli do Zvonimirove ulice, svega 50 do 60 metara daleko od Tuškanove ulice. Odašiljač je trebalo preseliti. Obaviješten o tome, požurio sam prema Tuškanovoj ulici. Spremili smo odašiljač u kovčege i prenio sam ga u stan krojačkog radnika Lovre Horvata, koji je stanovao u Plemićevoj ulici.

U tom stanu ostala je radiostanica dva dana. Kako nije bilo podesno mjesto, Pavle Pap je odašiljač prenio u stan druga Martina Mojmira na Selskoj cesti broj 23. Odavle je odašiljač prenesen u Šošarićevu ulicu broj 8, i zatim u Istarsku ulicu u stan drugarice Olge Franković. Iz Istarske ulice emitirane su četiri emisije. Spikeri su ovdje bili: Martin Moj mir

Rajna Kravar. Rajna Kravar poginula je kasnije u Narodno-oslobodilačkoj borbi. Ove emisije izazivale su gestapovsku policiju, koja je neprekidno tragala za tom radiostanicom. Odašiljač je bio ugrožen. Trebalo ga je smjestiti izvan područja grada Zagreba. Zbog toga je prenesen u Jarun, mladom komunistu Lei Rukavini, koji je tamo u Urbaničkoj ulici imao dućan. Tu su se prije toga održavali omladinski sastanci, a prostorija je služila za ostale potrebe SKOJ-evske organizacije. Policija je opazila, da u tu trgovinu previše često zalaze omladinci i stavila je pod pasku. Tako su jednom policajci pratili dvojicu njima već sumnjivih omladinaca, koji su išli tom ulicom. Ušli su za njima u dućan i izvršili pretres. Leo Rukavina spasio se bijegom. Ali tada je otkrivena prva ilegalna radiostanica.

Iako je ova radiostanica bila kratkog vijeka njezina uloga bila je vrlo velika. Neodrživi gestapovsko-polijski teror, divljačka hajka na komuniste, ubistva i zatvaranje Židova i Srba, ubistva mnogih slobodoljubivih ljudi — sve je to za-

htijevalo da Partija bude stalno i svakodnevno povezana s narodom i da radi na organiziranju i pripremanju za oružanu borbu.

Sa svega desetak emisija ispunila je ova radiostanica časno svoj udio u tome zadatku. Ove emisije davane su u naj-sudbonosnijim časovima, kada su okupatorske horde opijene lakim pobjedama pripremale istrebljenje naših naroda. One su pokazale, da ni najkrvaviji teror nije u stanju da uguši glas Komunističke partije.

Silnu zabrinutost izazvala je ta radiostanica, koja je pro-radila u središtu Zagreba, gdje je bila koncentrirana glavna politička, vojna i policijska snaga neprijatelja.

Vođeni Centralnim komitetom i drugom Titom članovi naše Partije pronašli su sredstva, koja su neprijatelju zadavala strah, a ulijevala vjeru i snagu narodu.

»TEHNIKA« SE PROBIJA U OKUPACIJI

Organizacija narodnog ustanka bio je jedini i osnovni sadržaj rada Komunističke partije, od prvog dana okupacije. S time u vezi i ilegalna štampa dobiva nov sadržaj rada. Metode za taj rad zahtijevaju mnogo veću širinu, ali i jaču konspiraciju.

Zadaci štampe u tom razdoblju bili su: mobilizacija narodnih masa, organizacija oružanog ustanka, tumačenje i po-maganje partijskim organizacijama da pravilno provedu liniju Partija u cilju podizanja Narodnooslobodilačke borbe, ispravno i istinito obavještavanje naroda o borbama i političkoj situ-aciji kako u zemlji, tako i u svijetu. Osnovni ton čitavom radu dala je započeta Narodnooslobodilačka borba.

Potrebe pojačanog rada u ilegalnoj štampi u to vrijeme zahtijevale su proširenje postojećih kapaciteta »Tehnika«. Kolektivi štamparija u Klaićevoj ulici broj 17, u stanu Ilije i Dragice Pavešić, te Medulićevoj ulici broj 7 kod Rezike Butura, nisu mogli zadovoljiti ogromne zahtjeve, koji su stajali pred partijskom štampom. S tim u vezi započeli smo orga-nizirati nove centre. Tako sam zajedno s drugom Pavlom Pa-pom u prvim danima okupacije novcem, kojim je raspolagala »Tehnika« kupio jedan veći brzopisni štamparski stroj. Me-đutim taj stroj nismo mogli u prvo vrijeme nigdje montirati

zbog velikih dimenzija. Tako smo prišli hitnom traženju jednog manjeg stroja. No u međuvremenu, dok se tražila mogućnost nabavke prikladnijeg stroja, ostvarivali smo zamašne zadatke snalazeći se kojekako. Tako su u najvećem broju javnih zagrebačkih štamparija članovi SKOJ-a prikupljali slova, boje i papir. Ova slova odnosili smo u privatne stanove drugova Zvonka Besermana prozvanog »Viktorija« i Ivice Gretića, koji su radeći u tim stanovima, nadopunjavali ono, što za potrebe ilegalne štampe nisu mogle ostvariti postojeće »Tehnike«.

Međutim uspjelo nam je kupiti jedan mali štamparski stroj na ručni pogon. Ovaj stroj je smješten u sporednoj prostoriji štamparske radionice u Ilici broj 113. U tim prostorijama trebalo je započeti s radom. Za kratko vrijeme nabavljen je papir. I rad je započeo.

U međuvremenu proradio je i veliki brzotisni štamparski stroj. Organizacijom i neposrednim tehničkim radom upravljao je u ovoj štampariji Milan Varićak, a uz njega u sklopu ove »Tehnike« radili su Zvonko Beserman, »Viktorija«, graverski radnik, Ivica Gretić, grafički radnik, »Motorist« državni činovnik »Frelih« i Slavko Biškupec. Rad ovog kolektiva bio je dobro organiziran zbog iskustva, koja je već u tom radu stekao Milan Varićak, a i zbog toga, što su svi ovi drugovi predstavljali jednu partijsku ćeliju.

Nekako u isto vrijeme razvio se rad i na malom štamparskom stroju. U toj malenoj »Tehnici«, smještenoj u prostoriji staklane, radili su također drug Milan Varićak, drug Ivica Gretić i drugarica Ana Konjović. Zadatak je bio štampanje »Biltena Vrhovnog štaba«. Rad se odvijao vrlo brzo i već za nekoliko dana, unatoč ručnom pogonu, odštampano je 6 strana »Biltena«, u 2.000 primjeraka.

Jednog jutra pri kraju mjeseca listopada, kad su drugovi Varićak, Gretić i Ana Konjović došli do radionice, našli su *j-s* zatvorenu. U to je naišla i žena staklarskog obrtnika i obavijestila ih da je njen muž te noći uhapšen. Usprkos opasnosti od policije drug Ivica Gretić ušao je u prostoriju, te je uz pomoć dvojice drugova iznio sav štampan ilegalni materijal, kao i sve ostalo, što je pripadalo toj »Tehnici« i prenio u ilegalno skladište u Primorskoj ulici.

No nekoliko dana nakon toga policija je provalila u skladište u Primorskoj ulici i odnijela ovaj štamparski stroj. Zbog gubitka ove »Tehnike« morali smo uspostaviti vezu za štam-

panje ilegalnog materijala sa Cinkografijom Vlašić u Gundulićevoj ulici. Ova cinkografija obavljala je mnoge zadatke, koje zbog preopterećenosti nisu mogle izvršiti »Tehnike«. U njoj je izrađena i osmrtnica za poginulog druga Marka Oreškovića s njegovom slikom i natpisom »Slava drugu Marku Oreškoviću — Krtiji, narodnom borcu i članu CK KPH«.

Spremište u Primorskoj ulici stajalo je nekoliko godina na raspolaganju »Tehnici«. Pripremio ga je drug Antun Bratko, koji je podrumске prostorije preuredio za smještaj štamparskih strojeva i štamparskog pribora, dok se u garažu iste kuće spremalo oružje, municija, leci i ostalo. Do ove provale došlo je zbog neopreznosti jednog skojevca. Dopremivši u Zagreb kovčeg s municijom, predao ga je služniku, da mu ga prenese u skladište. Omladinac je otišao u Primorsku ulicu tramvajem. Služnik je međutim donio kovčeg teškom mukom u dvorište pred garažu i onako umoran bacio ga na zemlju. Kovčeg je napukao, a iz njega se prosula municija. Uplašivši se služnik je smjesta slučaj prijavio ustaškoj policiji, koja se odmah našla na označenom mjestu. Omladinac je stigao prekasno. Policija je već postavila zasjede. Našao se u klopi. No pucajući iz dva revolvera prokrio je sebi put i pobjegao.

Otprilike u isto vrijeme policija je izvršila provalu u »Tehniku« u Medulićevoj ulici broj 7, gdje je radila drugarica Rezika Butura. Ova štamparija bila je veoma aktivna te je taj gubitak kao i hapšenje Rezike Buture bio osjetljiv manjak za rad »Tehnike«.

Računali smo s neuspjesima i žrtvama. To nas nije pokolebalo. Partija je svakodnevno pokazivala svoju snagu. U godini 1941. dijelili smo letke i njemačkim vojnicima. Letke smo umetali u dvije kuverte. To umetanje u dvije kuverte valjalo je da zabavi vojnika. Dok je otvarao jednu pa zatim drugu, onaj, koji je dijelio letke imao je prilike da pobjegne. Na isti način dijelili su se leci i talijanskim vojnicima. Na tim lecima bio je sadržan poziv njemačkim vojnicima da ne odlaze na istočni front. Na taj način podijeljeno je 5.000 komada letaka pisanih na njemačkom jeziku. Na omotu pisma bilo je ispisano: »Sjećanje na Nezavisnu Državu Hrvatsku — zahvalni hrvatski narod«.

Da ne bi policija ušla u trag i uhvatila one, koji su dijelili ove letke, dijeljenje se obavljalo uvečer, a trajalo je najviše deset do petnaest minuta. Poslije završenog dijeljenja

vodstva rajonskih komiteta provjeravala su, da li su se svi oni, koji su dijelili povratili. Ova mjera bila je potrebna zbog toga, da se može na vrijeme spriječiti provala policije. U ovom dijeljenju sudjelovali su i simpatizeri, isto kao i komunisti i omladinci, pa je bilo slučajeva da je u takvom radu jedne partijske jedinice, koja je brojila između tri i pet ljudi sudjelovalo dvadeset do trideset ljudi.

Rad ilegalne partijske štampe i »Tehnike« u Zagrebu stalno se pojačavao i obavljao zadatke koje mu je postavljala započeta Narodnooslobodilačka borba. U tom vremenskom razdoblju značajan je bio rad Olge Baće-Goranin, kojoj je bila veza Beba Ević—Krajačić. Olga Baće Goranin povezala se u mjesecu studenom godine 1941. s drugom Franjom Kozjakom, koji joj je donio matrice za umnožavanje i još neki tehnički materijal. U siječnju godine 1942. Olga Baće zajedno s Katom Bukvić umnožavala je letke na šapirografu. U mjesecu ožujku iste godine Franjo Kozjak donio je u stan Olge Baće pisaću mašinu, jednu roto-mašinu za umnožavanje, a kasnije, zajedno s Katicom Bukvić nabavila je još jednu pisaću mašinu te je tako tehnički dobro organizirana »Tehnika« pristupila umnažanju lista »Glas hrvatskog Zagorja« i raznih letaka. Rad ove »Tehnike« bio je plodan. Velika aktivnost, koju je razvila ova »Tehnika« potrajala je sve do 8. listopada godine 1942., kada je Olga Baće morala prekinuti rad u svojoj »Tehnici«, jer je prijetila opasnost, da bude uhapšena.

Djelomični neuspjesi i golemi uspjesi ilegalne štampe u tom teškom razdoblju, kada je krvavi teror okupatora pokušao uništiti sve ono, što je slobodno mislilo, davali su nov polet svim onim, koji su radili u kolektivima »Tehnike«. Ništa više nije moglo zaustaviti tu aktivnost. Lomili smo zapreke — nastavljali s komunističkom upornošću.

ZA SLOBODNIJE KRETANJE

Osim štampanja propagandnog materijala, valjalo je u to vrijeme organizirati i izradbu falsificiranih propusnica u okviru »Tehnike«.

Potreba slobodnog kretanja, održavanja veza, prenošenja direktiva, prikrivanja, tražila je da »Tehnika« započne sa izradom lažnih propusnica. Članove Partije trebalo je snabdjeti

s odgovarajućim dokumentima, do kojih se nije moglo nikako doći legalnim putem.

Zbog toga se odmah započelo organiziranjem »Tehnika« za izradbu takovih dokumenata. Organizacija ovih »Tehnika« bila je gotovo ista kao i »Tehnika« za ilegalnu štampu.

Jedna između takovih »Tehnika«, koja je izrađivala različite vrste falsificiranih dokumenata, i to uglavnom propusnice, putnice, legitimacije i ostali materijal organizirana je u stanu druga Dragutina Susovića u Derenčinovoj ulici broj 21d. Ovu »Tehniku« organizirao je drug Pavle Pap, povezujući druga Susovića s drugom Maksom Durijavom studentom tehnike, prozvanim »Tomica«. Maks Durijava bio je skroman i povučen mladić. S njim je Susović u godini 1941. započeo sa izradbom falsificiranih dokumenata. Ova »Tehnika« raspolagala je žigovima pojedinih ustanova, ministarstava, pograničnih straža, nekih poslanstava, a imala je i jastučiće i boje za falsificiranje žigova raznovrsnih formulara, putnica i tako dalje. Sav taj materijal bio je smještan u Derenčinovoj ulici u stanu Susovića, i to upakovan u sanduku za rublje, koji je imao dvostruko dno i u jednom noćnom ormariću s dvostrukom stražnjom stijenom.

Čim je započeo rad na prepravljanju i falsificiranju raznih dokumenata, započelo je i prebacivanje ilegalaca preko granice i omogućeno je slobodnije kretanje komunistima ilegalcima u zemlji. No taj posao trebalo je proširiti, i zbog toga je »Tomica« povezao Susovića s jednim studentom prozvanim »Plavi«, koji je otada pomagao u radu ove »Tehnike«.

U ovoj »Tehnici« izrađivale su se i propusnice pojedinih redarstvenih oblasti grada Zagreba, i to tako da su se nabavljali ili čisti formulari preko postojećih veza, ili se izrađivali formulari u stamparijama »Tehnike«. Zbog toga je »Tomica« držao nekoliko veza s drugovima, koji su imali zadatak da povremeno traže propusnice, ili su pak na neki drugi način nabavljali redovno izdane propusnice. To je bilo neophodno za rad »Tehnike«. Izrađene propusnice morale su biti providene s odgovarajućim tekućim brojevima pojedinih redarstvenih oblasti. Osim toga to je omogućivalo točnu izradbu faksimila ili falsificiranje potpisa na propusnicama. Zatim, trebalo je vjerno imitirati rukopise činovnika, koji su ispisivali redovito propusnice i slično, pa žigove pojedinih redarstvenih oblasti i žigove pojedinih ministarstava, ustanova,

poslanstava, feldkomandature, »njemačkog generala u Hrvatskoj«, komandanture druge talijanske zone, različitih ustaških organizacija, i t. d., i t. d. Faksimili ovih potpisa izrađivani su iz lipova drveta, i to tako vješto, da je bilo gotovo nemoguće razlikovati falsifikat od originalnog otiska. Pečate za te potrebe rezbario je Zvonko Beserman — »Viktorija«, koji je stajao u direktnoj vezi s drugovima Pavlom Papom i »Tomicom«.

Kao i propusnice redarstvene oblasti na isti način nabavljane su originalne, ili prema originalima izrađivane propusnice i njemačke »feldkomandanture«, te »lascia passare« za teritorij okupiran po Talijanima. Talijani su imali propusnice izrađene uglavnom na ciklostilu. Zbog toga je dobavljen ciklostil-stroj, matrice i ostali tehnički materijal. Tako je omogućena izradba tih formulara.

Osim štampanih i na ciklostil izrađenih raznih dokumenata, te žigova i faksimila izrađenih u lipovom drvetu, ova »Tehnika« izrađivala je i otiske raznih faksimila u gumi i na hektograf-rolu.

Rad u ovoj »Tehnici« odvijao se i nadalje nesmetno. Vjerni falsifikati omogućavali su slobodno kretanje ilegalcima. No pri kraju mjeseca lipnja godine 1941., jedne maglovite večeri policija je provalila u tu »Tehniku«. To se dogodilo zbog toga, što se taj puta »Tomica« dulje zadržao kod Susovića, pregledavajući neku novo izrađenu matricu. Tako je došlo vrijeme redarstvenog sata. Vidjevši opasnost, koja bi mogla »Tomicu« izvrgnuti hapšenju, Susović ga je zadržavao da kod njega prenoći. Međutim »Tomica« je pokušao da se provuče do svoje kuće. Na ulazu u svoj stan bio je uhapšen. Još istog mjeseca kao ilegalac »Tomica« je zajedno sa još 60—70 komunista-taoca odvezen u Maksimir na strijeljanje.

U to isto vrijeme radila je na izradbi propusnica »Tehnika«, koja je raspolagala slovima, bojom i papirom što su nabavili skojevci. Slagalo se i otiskivalo u privatnim stanovima »Viktorije« i Ivice Gretića. Kako nije bilo slagacić ormaru, slova su se držala u običnom kovčegu i u vrećicama za bonbone. Pri slaganju su se te vrećice poredale onako, kako su predani pretinci za slova u slagaćem ormaru. Radilo se uglavnom na izradbi i popunjavanju raznih legitimacija i propusnica. U toj »Tehnici« pomagla su i dvojica iz omladine grafičara; Ljubomir Debeljak i Franjo Vedrinar. Oni su izrađivali žigove

i propusnice domobranima u štampariji Vojnog okruga u Zagrebu. Uz rad na izradbi propusnica u ovoj »Tehnici« štampan je i proglas Centralnog komiteta Komunističke Partije Hrvatske pristašama Hrvatske seljačke stranke.

Tri sedmice nakon hapšenja »Tomice«, Susović je nastavio s radom na izradbi propusnica. U tom radu pomagala mu je drugarica zvana »Holandanka«.

Isti zadatak, to jest izradbu falsificiranih propusnica imala je »Tehnika« organizirana u stanu Marije Jurdan, zaručnice druga Zvonka Besermana. Taj stan nalazio se u Trakošćanskoj ulici, gdje je Marija Jurdan stanovala s jednom drugaricom. U tom stanu drug »Viktorija« počeo je s izrađivanjem propusnica i legitimacija već 6. travnja godine 1941.

Zaslužan, borac »Viktorija« uhapšen je u jednoj raciji na Zidove i zatim je zatvoren u Velesajmu. Marija Jurdan uspjela je da mu prenese oružje, i alat, kojim je »Viktorija« u zajednici s drugovima prerezao žicu i pobjegao. Još istog dana preselio se iz svog stana u Stenjevec k nekom željezničaru. »Viktorija« nije prekinuo rad. U tom stanu iskopao je mali bunker pored drvarnice i u njeg je spremao sakupljeno oružje za Narodnooslobodilačku borbu. Marija Jurdan pomagala mu je u sakupljanju tog oružja. Njima se u tom poslu priključio »Stevo« i još jedan skojevac iz Maribora.

Ova grupa zapalila je sijeno u vojnom slagalištu u Kustošiji. Osim toga dobila je zadatak da minira prugu kod Borongaja. Napala je i ustaške oficire kod ustaške kancelarije na Trešnjevki. Marija Jurdan čuvala je tada stražu. Nakon toga ona i »Viktorija« preselili su se u novi stan, u kuću, koja se nalazila u Vrapču u Radićevoj ulici. Ovamo su prenijeli i sav materijal. U ovoj kući su prijavljeni kao mladi bračni par. Srednja soba bila je uređena kao tiskara. Da se ne čuje buka stroja na ulici, prozore su zastrli pokrivačima i jorganimima. Odmah po useljenju dobili su direktivu da izgrade bunkere. Nacrte je izradio zidar-ilegalac, drug Marko. Bunker je izgrađen u podrumu, a ulazilo se u nj kroz potpuno neprijetljiva vratašca. Kad je dovršen bunker započeli su kopanjem rova ispod Radićeve ulice, kako bi u slučaju provale mogli pobjeći. U ovoj je »Tehnici« štampan list »Srp i čekić« i još neke brošure. Materijal iz ove »Tehnike« prenosila je Marija Jurdan.

17. prosinca 1941. provalili su u ovu »Tehniku« ustaše. Bilo je to ujutro oko 3 sata. U mračnoj kišovitoj noći neprijetno su otvorili jedno krilo prozora, koji je gledao prema pruži, a zatim su se s oružjem spremnim za napad smjestili u jednoj sobi. Kad su ustaše počeli razbijati prozore na verandi, »Viktorija« i Marija Jurdan primakli su se prozoru i otvorili vatru iz revolvera na dvojicu ustaša, koji su se nalazili u neposrednoj blizini. Skočivši kroz prozor, spasili su se bijegom u pravcu Perjavice.

Još nekoliko »Tehnika« radilo je u to vrijeme na štamparnju propusnica. Nije bilo propusnica, koje »Tehnike« ne bi mogle izraditi. Svaka nova propusnica izdana od ustaša, Nijemaca, Talijana ili Mađara gotovo drugog dana bila je već izrađena u ilegalnim »Tehnikama«. Tomu su pridonosile dobro organizirane veze sa svim zagrebačkim štamparijama. U tim štamparijama mogla su se gotovo uvijek nabaviti slova, papir i boje, da se izradi falsifikat vjeran originalu neprijateljskog izdanja.

Na tom poslu od ljeta do kraja godine 1941. radili su grafički radnici Branko Sabljčić i Joža Usenik, koji su ubijeni u zatvoru, te Ico Sinčić i još čitav niz omladinaca iz različitih zagrebačkih štamparija.

Osim ovih »Tehnika« osnovana je u mjesecu listopadu godine 1941. »Tehnika« u Marinkovićevoj ulici broj 3 kod druga Josipa Horvata. Ovaj centar »Tehnike« predstavljao je uglavnom skladište. Veza je bio Stjepan Puklek, koji je Gorkića povezao sa drugom zvanim »Skijaš«. Bilo je dogovoreno, da se u drvarnici Gorkića organizira spremište papira i ostalog materijala. Ovo skladište dugo je služilo našim potrebama.

»Tehnika« u Klaićevoj ulici broj 17 koristila se materijalom iz ovog skladišta. Ta je »Tehnika« imala odlično organiziranu konspiraciju i utrt put u radu. Sve je to obećavalo, da će se ta »Tehnika« održati za čitavo vrijeme okupacije. Međutim izdaja Huperta i Anke Sertić pobrkala je te planove. Pošto je ovo dvoje suradnika »Tehnike« bilo uhapšeno, vjerovali su, da će se izvući priznanjem, te su pokazali štampariju, koja je upravo pripremala za partizanske odrede prvi broj »Proleter«, organa Centralnog komiteta Komunističke Partije Jugoslavije, koji je na naslovnoj stranici nosio sliku Marka Oreškovića.

24. prosica godine 1941. ustaše su opkolili kuću u Klaićevoj ulici broj 17. Zametnula se borba s ustaškom policijom. Janko Gr edel j komunist, koji je radio u toj »Tehnici« ranio je u toj borbi trojicu policajaca. Pošto je bio sam teško ranjen, nije mogao daleko pobjeći, te je dopao ustašama u ruke i neposredno nakon toga je ubijen. Ilija Pavešić nije imao prilike da pobjegne, pa je uhapšen u stanu i mučen je već na stubištu, a za nekoliko dana dotučen je u ustaškoj policiji. Tada je bio ranjen i drug Ilija Engl, koji je ipak uspio pobjeći. Dragica Pavešić koja se u času provale nije nalazila u svom stanu, uhapšena je naknadno, ali zbog pomanjkanja dokaza puštena je nakon nekoliko sedmica na slobodu.

Herojsko držanje druga Gredelja, Pavešića i Engla, koji iako izdani i opkoljeni, u bezizlaznoj situaciji nisu klonuli, bila je jasna i rječita opomena svim neprijateljima narodne slobode. Ovakvi primjeri dokazivali su, da će Partija ustrajati i pobijediti u svojoj borbi.

Za provale policije u štampariju u Klaićevoj ulici broj 17 u ruke policije pao je i »Skijaš«. Obavješten o tome od Pukleka, Gorkić je veliku količinu papira skrivao dugo vremena ispod lifta i u kupaonici uredskih prostorija, gdje je bio namješten, da tako sučuva barem ono, što bi se još moglo spasiti.

Poslije provale u štampariju u Klaićevoj ulici broj 17 17. veljače godine 1942. provalila je policija Gorkić u stan, tražeći od njega materijal i zahtijevajući da pokaže svoje uredske prostorije. U uredu nije ništa pronađeno, ali u stanu, u zaključanoj kupaonici pronašla je policija ilegalca Hana, koji se ovdje sakrivao. Zbog toga je uhapšen i Han i Gorkić.

U tom periodu bio je važan rad Vladimira Devčića, vlasnika Primorskog štamparskog zavoda u Sušaku. On je odmah u početku talijanske okupacije pružio otpor fašističkim okupatorima. Da bi mogao izvršiti zadatke ilegalne štampe, otkazivao je u svojoj štampariji svaki rad za privatnike u toku čitava dva mjeseca. U ljetu godine 1942. Devčić je napustio Sušak i preselio u Zagreb. Štampariju je predao svom radniku Nikoli Čubraniću. On je bio u vezi sa prof. Milanom Slanijem i Marijom Sinčić, članovima Agitpropa, koji su se nalazili u okolici Sušaka. Nikola Čubranić štampao je po noći ilegalne letke i proglase, a radio je i na izrađivanju legitimacija. Godine 1943. Čubranić je demontirao veliki brzopisni

zajedno sa slovima nakrcao u 25 sanduka i u 4 ormara i pre-stroj, zatim stroj rezač i još neke druge strojeve, te je sve to vezao teretnim automobilom u Drežnicu na oslobođeni teri-torij.

Za rad ilegalnih štamparija i »Tehnika« u Zagrebu u drugom periodu ilegalnog rada, bila je provedena svestrana i neumorna agitacija na sakupljanju štamparskog materijala, papira, pisaćih strojeva, strojeva za umnožavanje i ostalih po-trepština, da bi se što bolje organizirale štamparije u parti-zanskim odredima.

Taj rad bio je toliko razgranat i masovan, da je gotovo nemoguće pojedinačno nabrojiti sve one vrijedne komuniste i građane, koji su uz opasnosti, vođeni željom da budu uče-snici velike borbe za oslobođenje, radili na prikupljanju po-trebnog materijala.

Pokret i Narodnooslobodilačku borbu pomagalo je u to vrijeme hiljade i hiljade građana. Svi su oni nastojali prid-o-nijeti svoj udio za revoluciju. Rudolf Stanić, službenik Gra-đevnog poduzeća »Viadukt«, bio je jedan između takvih gra-đana. On je pomagao Bogdanu Popoviću u bijegu iz Zagreba, poslao mu lažnu legitimaciju u Beograd, i na taj način osigu-rao mu i povratak i ilegalni rad u Zagrebu. Stanić je mnogo puta nastojao da pomogne rad »Tehnike«. Tako je jednom prilikom nudio stroj za umnožavanje za potrebe ilegalnog rada, no nažalost taj se stroj nije mogao nikuda smjestiti. Kada je u godini 1942. Bogdan Popović došao u Zagreb već kao par-tizan, prikupljao je za nj Rudolf Stanić papir, matrice, mašine za pisanje, gestetnere i sve ostalo, što je potrebno za »Teh-nike« na oslobođenom teritoriju. U ovoj akciji, koju je pro-veo Rudolf Stanić, sakupilo se velike količine tehničkog mate-rijala za tiskare Narodnooslobodilačke borbe, te je taj mate-rijal morao biti upućen željeznicom do Plasa. U ovom radu bila je dobra organizacija, a mreža suradnika bila je razgra-nata. Tu su surađivali Stevo Vorkapić, Zver, Rikard Stanić, Duka Šimunić, Đuro Volfart, Mate Čandrlić, Šime »Poštar«, Vlado Ranogajec i Irena Stanić, te Zivković i domobranski kapetan Rako, kojega su kasnije ustaše strijeljali. Rudolf Stanić i većina drugova, s kojima je on surađivao, nisu bili članovi Komunističke partije. No zbog aktivnosti bili su izrav-no povezani s Glavnim štabom oslobodilačke vojske Hrvatske.

Količine materijala, koje je ova grupa prikupila bile su tako velike, da su se otpremale vagonskim pošiljkama. Takve pošiljke pratio je do Plasa drug Duka Šimunović. Pored ostalog ova grupa nabavila je inženjeru Joži Kankelju, koji je radio za Osvobodilnu frontu Slovenije jedan gestetner-stroj i boju. Sve to prevezao mu je automobilom Mazele, vlasnik mliječne restoracije »Gita«.

PUT U SLOBODU

I opet poluprazni vagon i kloparanje kotača. Ali u svemu tome ima neke radosti. Prošlo je 37 mjeseci od one vožnje, kad sam osluškivao te zvukove s teškim mislima. Bila je noć. Sada je dan, ali i da je studeno i mračno ništa mi sada ne bi moglo pokvariti raspoloženje.

Promatram brda i livade kroz okvir vagonskog okna. Sunce pozlaćuje žita u poljima. Uskoro će žetva. Šiješ li dobro, dobro i dozori, a onda, tu je i dobra žetva.

Putujem prema Lici i pričinja mi se — putujem kući na žetvu, iako nikad nisam žeo, a ni ne putujem” kući.. .

Iz te žetve izvlače mi se misli i lete proteklim danima provedenim u Zagrebu ...

»Tehnika«, štamparije, gestetnerska umnožavanja, prepisivački centri, pomoćni centri, sve je to još uvijek u meni — iako je Pavle Pap preuzeo čitavu brigu. Mislim — iako se udaljujem i odlazim na neodređeno vrijeme iz tog Zagreba, u kojem je za mene živjela samo »Tehnika« i drugovi, s kojima sam surađivao — mislim, da nikad ne ću zaboraviti tih nekoliko godina.

Bio je to život ilegalca — život sa policijom za stopama, život opasnosti, borbe, rada, konspiracije, kamuflaža, uspjeha, iznenađenja, progona — težak, ali pun i lijep život.

Na čas me obuzima neka sjeta, kad mislim; ovaj vlak odvozi me iz njega. Ali... većina drugova, starih boraca već je u partizanskim odredima. I onda mislim ovako: odlazim od svojih i dolazim k svojim. I s njima ću zajedno moći sijati svoju mržnju riječima rafala, jer došao je dan da se obračuna. Ima ih mnogo! Jedino oni prolaze ulicama, prebacuju se cestama u kamionima, zaviruju po kolodvorima, stoje uz

pruge. Mnogo!... To bolje!! Koliko dugo sam se ilegalno borio protiv njih! Valjda već mogu da sudjelujem u toliko očekivanom obračunu.

Predajem kondukteru kartu, a nekom briljantinom premazanom zelenom Talijančiću legitimacije, propusnice i ostale falsifikate. Prezirem ga, jer ga ne smijem napasti. Glup je i gadi mi se. Grči mi se šaka, ali i smijem se. Vrača falsifikate, kao da želi onako snishodljivo reći: Sve u najboljem redu. Dugo je promatrao i nije ništa opazio, znači, dobre kopije. U sebi odajem priznanje drugovima u »Tehnici«. Odlučujem: javit ću im to!

Putnici šute. Ušutjeli su onog časa, kad je ulickani Talijančić ušao u odjeljak. On prilazi i pregledava, a sve osjeća mržnju, koja se sakuplja. Osjeća se nesiguran.

— Bijeda! — započne netko još u njegovu prisustvu. — Mogao si ostat sisat mater. Kud se klatiš, kad ti gaće požute od praska automobilske gume.

Tako je započeo razgovor u odjeljku. Mržnja je prevladala prezir i gnušanje. U tom smo bili jednodušni.

Duboko udahnem zrak, koji je strujio kroz otvoreni prozor. Lokomotiva tutnji i sopće. Kotači lomataju po tračnicama. Jurimo sa najmanje 60 kilometara na sat. Srce mi poigrava: što prije ... što prije ... na to sam dugo čekao.

SADRŽAJ

	Strana
Put u neizvjesnost.....	3
Na pločniku.....	6
Među drugovima	10
U centru ilegalne organizacije	15
Povratak drugovima	17
Istina je neuništiva.....	19
Front borbe jača	25
Komunisti — najpožrtvovniji borci.....	27
Veza s najširim slojevima.....	30
Proširuje se mreža podzemnog rada.	32
Neprijatelj u zemlji.....	44
Čulo se prvi puta »Smrt fašizmu — Sloboda narodu!« . . .	46
»Tehnika« se probija u okupaciji.....	48
Za slobodnije kretanje.....	51
Put u slobodu.....	58

Za izdavača Jerka Belan
 Izdavač Nakladno poduzeće »Glas rada«
 Urednik Dušan Ćurčija
 Zagreb 1953

i

Nacrt za omot
 Zvonko Poldrugač